

Výzkum a evidence obětí perzekuce z řad Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí v Sovětském svazu v letech 1918 – 1956

Mečislav Borák

In: *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference, pořádané Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národním archivem České republiky a Slezským zemským muzeem 30. listopadu 2006 v Praze. Opava, Slezské zemské muzeum 2007, s. 10-40. ISBN 978-80-86224-63-3.

Pokusím se ve svém příspěvku stručně nastínit důvody, jež vedly k započetí výzkumu osudů československých občanů a dalších obyvatel českých zemí včetně příslušníků českých menšin v zahraničí, kteří se stali obětmi politické perzekuce v Sovětském svazu. Zároveň vylíčím historii prvních pokusů o takový výzkum a podrobněji pojednám o posledním výzkumném projektu, podporovaném Grantovou agenturou České republiky. Zmíním se o podmínkách studia v postsovětských archivech a budu charakterizovat hlavní výsledky výzkumu, k nimž patří i počítačová databáze obětí perzekuce. Po zhodnocení dosavadního stavu výzkumu se pokusím naznačit, jakým směrem by další bádání o této problematice mohla pokračovat.

Motivy a výchozí stav výzkumu

První zprávy o politických represích nového sovětského systému v Rusku, jejichž obětmi se stali Češi a osoby původem z českých zemí, přinášeli už od počátku dvacátých let repatrianti a objevovaly se i v hlášeních diplomatů, v nichž se seznamy takto postižených osob záhy staly pravidelnou rubrikou. Zprvu je šlo jen obtížně odlišit od obětí kruté občanské války, ale s upevňováním komunistického režimu byl politický charakter represí nařizovaných a prováděných tímto režimem stále zřetelnější. K prvním postiženým patřili starousedlíci, kteří odešli do Ruska za prací ještě za cara a díky svým schopnostem tu získali takové postavení, že je nový režim mohl považovat za třídní nepřátele. Do stejné situace se záhy dostali i početní rolníci v českých osadách na Ukrajině a v Rusku, kteří byli kvůli dobrým výsledkům hospodaření označeni za kulaky. Také bývalí váleční zajatci a zvláště českoslovenští legionáři, kteří se nevrátili do vlasti a založili si rodiny v Sovětském svazu, byli vystaveni represím. Ty potkaly i emigranty ze dvacátých a třicátých let, specialisty přicházející na pomoc sovětskému průmyslu, členy družstev a výrobních komun, a nakonec i politické pracovníky Kominterny. K největšímu vyostření politických represí došlo na konci třicátých let, kdy bylo na základě vykonstruovaných obvinění ze špionáže či protisovětských postojů popraveno několik set Čechoslováků. Zprávy o tom se k nám většinou už nedostaly, zmínky o represích tehdy ubývají i z diplomatických hlášení. Po roce 1939 se represe rozšířily i na české usedlíky na územích, která byla obsazena Sovětským svazem, zvláště na Volyni, v Bukovině a Besarábii, kde docházelo k deportacím do vyhnanství a pracovních táborů. Rovněž osudy četných běženců a emigrantů, kteří utíkali do SSSR před nacisty či maďarskými fašisty a skončili v gulazích, byly zahaleny mlčením. Bylo mezi nimi hodně Rusínů z Podkarpatské Rusi, skupina Židů z Ostravska, kteří už měli za sebou i první pokus nacistů o koncentrační tábor, nebo skupina Poláků z Těšínska, zajatých spolu

s důstojníky polské armády a povražděných v Katyni. Někteří z vězňů gulagů si pak zachránili život vstupem do československé jednotky v SSSR, ale o svém věznění nesměli veřejně mluvit. Po napadení Sovětského svazu Německem se zostřily represe vůči cizincům, jež postihly zvláště Němce původem z Československa a držitele protektorátních pasů. S koncem války se represe dostaly až na československé území. Krátce po osvobození českých zemí bylo mnoho osob, zvláště z kruhů předválečné ruské a ukrajinské emigrace, internováno a posléze odvečeno do sovětských táborů. Podstatně větší počet deportovaných tehdy postihl Slovensko a zvláště Podkarpatskou Rus, která se ocitla v rámci Sovětského svazu. Zatčení byli veřejnosti vylíčení jako spolupracovníci německých nacistů a maďarských či slovenských fašistů. Jednoznačně to platilo o válečných zajatcích původem z Československa, jichž se v sovětském zajetí ocitlo mnoho desítek tisíc. I když vojáky nepřátelských armád z pochopitelných důvodů nelze pokládat za přímé oběti perzekuce, můžeme zohlednit prokazatelné případy nedobrovolné služby v německé armádě, zvláště u vojáků z Těšínska a Hlučínska, či tuhý režim a špatné životní podmínky v zajateckých táborech, nadměrné pracovní využívání zajatců a mnohdy nepřiměřenou délku zajetí, což vše vedlo k poměrně vysoké úmrtnosti zajatců. Politické represe v Sovětském svazu pokračovaly i po válce a postihly mnohé příslušníky české menšiny. Známe i desítky osob z Československa, které se tehdy do sovětských táborů a věznic dostaly pro ilegální překročení státní hranice SSSR. Teprve v polovině padesátých let došlo k uvolnění a začalo se hovořit o rehabilitaci politických vězňů. V táborech a věznicích sice i poté zůstali někteří českoslovenští vězni, ale repatriace většiny internovaných osob a zajatců byla v podstatě ukončena.

Takový je v hrubých rysech obraz politických represí, jimž byli v Sovětském svazu vystaveni Češi, ať už tam žili jako příslušníci menšiny nebo českoslovenští občané, stejně jako jiné osoby původem z českých zemí, případně z celého předválečného Československa. Tento matný celkový obraz nebyl bohužel nikdy konkretizován historickým výzkumem. V předválečné republice by se k tomu jistě naskytla vhodná příležitost, výzkumu však bránil nedostatek seriózních informací a nemožnost je získat jinak, než z útržkovitých svědectví nemnoha navrátilců do vlasti, či z kusých zpráv diplomatů. Musíme rovněž vzít v úvahu, že po celé meziválečné období převládaly v československé společnosti značné iluze o charakteru sovětského režimu. Zprávy o popravách a koncentračních táborech podávali spíše ruští emigranti,¹ jen ojediněle se objevila svědectví českých vězňů.² Dokonce i autobiografický román Jiřího Weila popisující atmosféru politických procesů byl kritikou označen za pomluvu a jeho další práce z té doby, pojednávající o poměrech v sovětských pracovních táborech, byla česky vydána až po 55 letech.³ Několik svědectví o perzekuci Čechů v SSSR se objevilo za okupace, protože mohla posloužit protibolševické propagandě nacistů.⁴ A po válce se možnost jakéhokoliv výzkumu této problematiky uzavřela docela. Jedině v exilu mohlo vyjít několik prací na toto téma, např. svědectví o poměrech v gulagu od Františka

¹ Např. BRUNOVSKIJ, V.: *V sovětských žalářích*. Praha 1931.

² Např. ZANOZA, R.: *Pravda o Rusku*. Praha, vydal F. Komrská b.r.v.; BEZDĚK, J.: *Ze Soloveckých ostrovů do východní Sibiře*. Širým světem, 15, 1938, s. 267-273, 321-325, 379-382, 437-441, 510-514, 555-560; Týž: *Domů ze sibiřského vyhnanství*. Tamtéž, 16, 1939, s. 664-680.

³ WEIL, J.: *Moskva-hranice*. 1. vyd. Praha 1937, 2. vyd. Praha 1991; Týž: *Dřevěná lžice*. Praha 1992.

⁴ Např. KLÍČKA, J.: *Žil jsem v SSSR*. Praha 1942; Týž: *Krev a slzy*. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva. Praha 1942; Týž: *Neznámé Sověty*. Praha 1944; *Čeští novináři na Východě*. Praha 1942; URBAN, J.: *Na Sibiři? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů*. Praha 1943; ROLAND, H.: *Váleční zajatci vypovídají...* Praha 1943; *Cesta do „ráje“*. Praha 1943.

Poláka, svědectví Ericha Kulky o Židech, kteří se z gulagů dostali do československého vojska, vzpomínky vězně gulagu Karla Goliata aj.⁵

Teprve od počátku devadesátých let, po pádu komunistického režimu, bylo možno pomýšlet na systematický výzkum perzekucí, jež tento režim způsobil. Je pochopitelné, že v centru zájmu se ocitly především domácí perzekuce, jejichž oběti byly do značné míry ještě naživu a očekávaly rychlou rehabilitaci a odškodnění. Represím sovětského režimu byly zprvu věnovány jen dílčí studie, jež se týkaly např. perzekuce českých učitelů na Ukrajině,⁶ perzekuce Čechů na Volyni,⁷ osob odvezených z ČSR na konci války a krátce po ní,⁸ životních osudů vězňů gulagu⁹ atd. Brzy se podobné příspěvky daly už počítat na desítky.¹⁰ Bylo mezi nimi hodně vzpomínek bývalých vězňů gulagu,¹¹ ale historické práce věnovaly největší pozornost osudům osob odvezených z Československa na konci války.¹² V této oblasti vykonal průkopnické dílo Vladimír Bystrov, který se soustředil zvláště na deportace ruské a ukrajinské emigrace,¹³ a také Milada Polišínská, která se věnovala československo-sovětským jednáním o repatriacích.¹⁴

Ostatní kategorie perzekvovaných se v publikovaných pracích objevovaly jen sporadicky, snad jen ještě s výjimkou vojáků Svobodovy jednotky, kteří k ní přišli

⁵ POLÁK, F.: *Otroci v sovětských koncentračních táborech*. New York 1955; Týž: *Cestou ze sovětského koncentráku*. Tamtéž 1959; Týž: *Jak žili a umírali sověští otroci*. Tamtéž 1962; KULKA, E.: *Židé v československé Svobodově armádě*. Toronto 1979; GOLIAT-GOROVSKÝ, K.: *Zápisky ze stalinských koncentráků*. Köln 1986.

⁶ FILIP, Z.: *Případ učitele Bezděka*. Severomoravský příspěvek k dějinám stalinských represí. Severní Morava 59, 1990, s. 23-38.

⁷ ANDRES, E.: Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Češích a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie. In: *Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu*. Praha 1991, s. 166-170.

⁸ BYSTROV, V.: *Zrazení a opuštění*. Reflex, 2, 1991, č. 8. PAZDERA, Š.: Strašná je chuť moci! In: *Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu*. Praha 1991, s. 214-217; DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Z letopisů třetího odboje*. Praha 1992, s. 104-109.

⁹ Např. MYŠKA, M.: *Vězněm stalinských gulagů*. (O osudech ostravského advokáta JUDr. Karla Goliata). Vlastivědné listy 18, 1992, č. 1, s. 15-19.

¹⁰ Přehled viz BORÁK, M.: *České stopy v Gulagu*. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava 2003, s. 14-18.

¹¹ Např. LEVORA, V.-DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Praha 1993; DEMČÍK, J.: *Můj útěk do Gulagu*. Podle vzpomínek literárně zpracoval Karel Richter. Praha 1995; LUŽANSKÝ, Š.: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939-1942)*. Praha 1999; PAVLIČ, J.: *Přežil jsem Gulag*. Vyprávění po padesáti letech. Praha 2000; HOSTIČKA, V.: *Vzpomínky volyňské Češky na život na Ukrajině a na Sibiři*. In: *Za svobodu a demokracii*. I. díl - Odpor proti komunistické moci. Uspořádal J. Cuhra a V. Veber. Praha 1999, s. 276-290; LANCIGER, J.: *Střetnutí věků*. Ostrava 2000; ze slovenských např. SLOBODNÍK, D.: *Paragraf: Polárny kruh*. Bratislava 1991; TUNÁK, P.: *Väzeň gulagov*. Svedectvo, 1, 1992, č. 5, s. 17; BREZINA, I.: *Tajšet, Irkutská oblast*. Revolver Revue, 22, 1993, s. 211-220.

¹² Např. ČUKA, P.: *Únosy lidí z Československa sovětskou KGB*. Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb, sv. 7, 2001, s. 192-223; LETZ, R.: Činnost sovietských orgánů NKVD na Slovensku v letech 1944 a 1945. In: *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Bratislava 1994, s. 102-113; BARNOVSKÝ, M.: *Odvlečení občanů ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944-1945*. In: *V tieni totality*. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-1953. Bratislava 1996, s. 10-21; JUŠČÁK, P.: *Odvlečení*. Osudy občanů Československa odvezených do pracovných táborov GULAG v ZSSR. Bratislava 2001; VIDŇANSKIJ, S.-GAJDOŠ, M.: *Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajině*. In: *Od diktatúry k diktatúre*. Slovensko v rokoch 1945-1953. Bratislava 1995, s. 80-87.

¹³ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu aneb Překáželi*. Praha 1999.

¹⁴ POLIŠENSKÁ, M.: *Pohlčení mašinérií stalinské moci*. Českoslovenští občané v sovětských zajateckých a internačních táborech a ministerstvo zahraničních věcí 1945-1949. Mezinárodní politika 15, 1991, č. 11, s. 26-27; Táž: *The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for their Repatriation, 1945-1949*. Bohemia, 39, 1998, č. 2, s. 371-381.

z gulagů. Jen mezi nimi a mezi deportovanými z konce války mohli být ještě svědkové a pamětníci, zatímco u obětí meziválečných represí už se to sotva dalo předpokládat. I když taková svědectví mohou být dobrým impulsem k bádání, bez archivních pramenů se žádný historický výzkum nemůže obejít. V českých archivech jsou sice i torza pramenů k problematice perzekucí v SSSR, ale základní problém to neřeší. Je zcela nutné prozkoumat dokumenty z bývalých sovětských archivů, neboť jedině ony mohou podat svědectví o charakteru konkrétních perzekucí a odkrýt jejich mechanismy. A právě tady byla zřetelná slabina dosavadních výzkumů: žádný z nich, snad jen s výjimkou výzkumu M. Polišenské (která studovala především diplomatická jednání o repatriacích v Archivu zahraniční politiky Ruské federace a některé materiály k zajatcům v tehdejší CChIDK, Centru chranenija istoriko-dokumentalnych kollekcij) nevycházel ze studia v ruských archivech. I když sovětský komunistický režim padl už v roce 1991 a objevila se možnost přístupu k dosud utajovaným archivním materiálům přímo v Rusku, nebylo této možnosti k zahájení výzkumu československých obětí perzekuce využito. Na rozdíl od Poláků, Němců, Rakušanů či Maďarů a dalších národů, jež s archivním výzkumem svých obětí perzekuce v SSSR začaly, česká historiografie počáteční období „tolerantnějšího“ vztahu ruských úřadů k odtajňování a zpřístupňování archivních fondů promeškala. Nevznikla dostatečná společenská potřeba takového výzkumu, po zásadní změně orientace naší zahraniční politiky se postsovětské země ocitly zcela na okraji jejího zájmu. A systematický výzkum v bývalých sovětských archivech se bez podpory státu sotva může obejít. Týká se to jak podpory ekonomické, neboť Rusko je pro cizince už řadu let jednou z nejdražších zemí světa, tak podpory diplomatické, jež by pomohla historikům sjednat přístup do některých archivů či archivních fondů.

Takový společenský zájem u nás vznikl až za deset let po pádu režimu, když Parlament ČR začal projednávat zákon o odškodnění osob odvezených do SSSR. Vědecká rada Ministerstva zahraničních věcí ČR vyhlásila mezi tématy k veřejné soutěži na zpracování vědeckých projektů pro rok 2001 téma „Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR“. V konkursu zájemců o řešení projektu zvítězil návrh Slezského zemského muzea v Opavě, jehož vědeckí pracovníci zahájili výzkum v ruských archivech. K hlavním motivům jejich zájmu o tuto problematiku patřila nejen snaha odstranit „bílé“ místa z historie československo-sovětských (česko-ruských vztahů) a poznat fungování mechanismů perzekuce v totalitní sovětské společnosti, ale též připomenout památku obětí této perzekuce. Stále u nás existují stovky rodin, které o osudu svých příbuzných zmizelých v SSSR nemají žádné informace, a dosud marně pátrají po okolnostech, často i po datu, místě či pouhém potvrzení smrti svých blízkých. Ještě více je obětí, jejichž vazby na české země už dávno vyhasly, takže se jejich jména dovídáme až z archivních pramenů. Historický výzkum tak může významně přispět ke společenské reflexi politických perzekucí, k níž patří i uchování památky všech obětí.

Z historie výzkumů Slezského zemského muzea v Opavě

Počátky opavských výzkumů represí, k nimž došlo vůči obyvatelům českých zemí v Sovětském svazu, sahají až k podzimu roku 1989, kdy byl ve Slezském ústavu ČSAV sestaven první provizorní soupis asi dvaceti pravděpodobných obětí tzv. katyňského zločinu původem z Těšínské Slezska. Fakta o tomto zločinu, zavraždění více než dvaceti tisíc důstojníků polské armády a příslušníků polských státních služeb v Sovětském svazu, jsou dnes už veřejně známa, ale po půl století byl tento případ předmětem pochybností a dohadů. Zatímco na Západě se už počátkem padesátých let

začalo o Katyni otevřeně mluvit, pro země sovětského bloku platila výhradně verze o tom, že zločin spáchali Němci. V Opavě probíhal koncem osmdesátých let dílčí výzkum dějin nacistické okupace severní Moravy a Slezska, který měl mj. ověřit okolnosti smrti některých válečných obětí a osudy nezvěstných osob. Jednalo se především o Poláky z Těšínska, jejichž stopy končily po německém útoku v září roku 1939 na východě Polska, kam vzápětí vtrhla sovětská armáda. V literatuře i v archivní dokumentaci byli vedeni většinou jako oběti nacistické okupace. Bylo tomu tak nejen proto, že kатыňský zločin byl připisován Němcům, ale především kvůli neobjasněným okolnostem, za nichž se nezvěstní dostali do zajetí. Často se předpokládalo, že hledaní důstojníci a policisté padli při obraně Polska proti německému vpádu. Sovětská agrese vůči Polsku se totiž po léta zamlčovala.

V rámci Gorbačovovy „perestrojky“ se v květnu roku 1989 v renomovaném sovětském týdeníku *Moskovskije novosti*, který byl pravidelně dodáván i do Československa, objevil zcela nečekaně první článek, požadující prošetření kатыňského zločinu.¹⁵ Vzápětí novinář a spisovatel Gennadij Žavoronkov jednoznačně připsal spáchání zločinu v Katyni příslušníkům sovětské bezpečnosti.¹⁶ Přes snahu sovětského vedení zastavit tento projev „glasnosti“, jak o tom píše Žavoronkov ve svých pamětech,¹⁷ přišly další články, jež zmínily jako místo masových vražd kromě Katyně i Charkov.¹⁸ V té době se již totalitní režim v Československu i Polsku hroutil a objevovaly se samizdatové i exilové publikace s objektivními informacemi o Katyni. Proto už v prosinci 1989 vznikl scénář dokumentárního filmu o zločinu v Katyni, který byl vzápětí přijat tehdejší Československou televizí k realizaci. Natáčení se uskutečnilo už v dubnu 1990, necelé dva týdny poté, co Sovětský svaz konečně přiznal svou odpovědnost za zločin a sovětské úřady natáčení v Katyni povolily. Film poprvé představil československé veřejnosti nejen objektivní informaci o zločinu a jeho pachatelích, ale též o obětech z řad obyvatel Těšínska.¹⁹ Následovala muzejní výstava o příčinách, průběhu a následcích kатыňského zločinu, která obsáhle dokumentovala i oběti z Těšínska, a byla několikrát v doplněné verzi opakována.²⁰

První životopisy obětí kатыňského zločinu původem z Těšínska byly publikovány od ledna 1990 v polském tisku v Československu s žádostí o spolupráci čtenářů při ověřování zjištěných údajů a při doplňování listiny obětí.²¹ Započal tak dlouhodobý a pravidelný kontakt s veřejností prostřednictvím tisku, rozhlasu a televize, kdy asi 150 čtenářských a posluchačských ohlasů pomohlo výrazně doplnit a zpřesnit evidenci obětí.²² Ohlasy byly získány i prostřednictvím českého tisku, neboť mnozí příbuzní obětí

¹⁵ AKULIČEV, A., PAMJATNYCH, A.: *Katyň: potverdit' ili oprovergnut'*. Moskovskije novosti, 1989, č. 21, s. 16.

¹⁶ ŽAVORONKOV, G.: *Tajny Katyňskogo lesa*. Moskovskije novosti, 1989, č. 32, s. 15.

¹⁷ Týž: *O čem molčal Katyňskij les, kogda govoril akademik Andrej Sacharov*. Moskva 2006, s. 64, 81.

¹⁸ Týž: *O čem molčit Katyňskij les?* Tamtéž, 1990, č. 3, s. 16; Týž: *Katyňskaja tragedija*. Tamtéž, 1990, č. 12, s. 8-9; Týž: *Stranicy Katyňskoj tragedii*. Tamtéž, 1990, č. 19, s. 11; Týž: *Tajna čornoj dorogi*. Tamtéž, 1990, č. 24, s. 16.

¹⁹ *Stíny svědomí*, námět a scénář M. Borák, režie Jan Flak, vyrobila Československá televize Ostrava v roce 1990.

²⁰ První výstava *Katyň* byla připravena ve spolupráci s Polským kulturně-osvětovým svazem v Českém Těšíně, v jehož klubu se v září 1990 konala; výstavu *Katyň – symbol zločinů stalinismu* připravilo v květnu 1991 Slezské zemské muzeum v Opavě, v prosinci 1991 byla instalována v Okresním muzeu v Bruntále; výstava *Katyň – zločin století* se konala v dubnu a květnu 1993 v Muzeu Těšínska v Českém Těšíně, výstava *Katyn - prawda i pamięć* v Galeryjce Domu Narodowego v Cieszyně v dubnu 1995.

²¹ BORÁK, M.: *Zaginęli bez wieści?* Katyň – krwawa „biała plama“ historii. Głos Ludu, 1990, 27. 1., 3. 2., 5. 4.; Týž: *Nie tylko Katyń*. Głos Ludu, 1990, 12. 4., 21. 4., 27. 4., 29. 4., 3. 5., 10. 5., 12. 5., 17. 5., 12. 7., 1991, 24. 1.

²² Viz např. BORÁK, M.: *Katyňskie blizny*. Z listów czytelników o ofiarach obozów w ZSSR. Głos Ludu, 1990, 19. 7., 26. 7., 2. 8., 9. 8., 16. 8., 30. 8., 6. 9., 13. 9., 20. 9.

žili mimo Těšínsko v českém prostředí.²³ Nezbytnou podmínkou úspěšnosti výzkumu byla úzká spolupráce s Katyňskou rodinou v ČSR (později v ČR), sdružující pozůstalé po obětech, jejich příbuzné a známé. Zvláště při ověřování životopisných údajů konkrétních obětí byla tato pomoc nezbytná. Podnětem k založení Katyňské rodiny se stalo první setkání příbuzných a přátel obětí, k němuž došlo v červnu 1990 v Českém Těšíně na základě výzvy zveřejněné v polském i českém regionálním tisku. Stalo se tak v přímé souvislosti s výzkumem, který zjištěná data verifikoval ve stále četnější polské odborné i vzpomínkové literatuře. Stěžejní význam pak mělo studium v polských archivech, v nichž se nakonec objevily i kopie materiálů, předané do Polska sovětskými (a posléze ruskými) úřady. Ruské archivy po letech utajování, zakrývání a falšování informací začaly zpřístupňovat, i když nepřiliš ochotně, první archivní dokumenty o politických perzekucích.

Výsledky tohoto výzkumu byly publikovány v polském i v českém odborném tisku a také v obsáhlém knižním zpracování, vydaném polsky v Českém Těšíně.²⁴ Podařilo se najít na dvě stovky osob, u nichž šlo prokázat zřejmou souvislost s katyňským zločinem. Vznikla i první česká monografie o Katyni.²⁵ Problematika katyňských obětí z Těšínska byla představena i na mezinárodní vědecké konferenci v Paříži,²⁶ další konference s účastí předních polských odborníků na problematiku Katyně se konala v Českém Těšíně.²⁷ Následovalo dlouhé období soustavného doplňování životopisných údajů o obětech zločinu v závislosti na nově publikované literatuře, archivním studiu a nově zpřístupněných dokumentech, i na stále trvajícím ohlasu veřejnosti na publikované články.²⁸ V roce 1999 uspořádalo muzeum v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze mezinárodní vědeckou konferenci o výsledcích výzkumu s účastí odborníků z USA a Polska, a ve spolupráci s Polským institutem v Praze i diskusní večer a výstavu fotografií na stejné téma.²⁹ K výsledkům výzkumu patřila i studie, shrnující české a

²³ BORÁK, M.: *Masakr v Katyňském lese*. Magazín Nové svobody, 1990, č. 18, s. 5, č. 19, s. 5, č. 31, s. 5; Týž: *Zápisky z Katyně*. Moravskoslezský den, 1990, 17.-19. 5., 21.-22. 5., s. 3; Týž: *Varování z Katyně*. Moravskoslezský večerník, 14. 5. 1991, s. 3; Týž: *O zločinu v Katyni*. Moravskoslezský den, 14. 5. 1991, s. 2; Týž: *Zločin v Katyni*. Nová svoboda, 14. 5. 1991, s. 2; Týž: *Nejen o Katyni*. Moravskoslezský den, 20. 8. 1991, s. 7.

²⁴ BORÁK, M.: *Zaolziańskie ofiary Katynia*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 1992, č. 15, s. 21-27; Týž: *Obyvatelé Těšínska obětmi táborů a věznic v SSSR (výsledky výzkumu)*, Slezský sborník, 90, 1992, č. 2, s. 108-120; Týž: *Symbol Katynia*. Zaolziańskie ofiary obozów i więzień w ZSRR. Czeski Cieszyn 1991.

²⁵ BORÁK, M.: *Vraždy v Katyňském lese*. Ostrava 1991.

²⁶ BORÁK, M.: *Katyn dans la mémoire des Tchèques et des Polonais de Silésie*. La Nouvelle Alternative, Revue pour les droits et les libertés démocratiques en Europe de l'Est, Paris, Décembre 1993, No 32, p. 28-31.

²⁷ Konference se konala 17. 4. 1993 pod názvem „Katyn – zločin století“ a spolu se Slezským ústavem ji pořádaly Polský kulturně-osvětový svaz, Sdružení Katyn v ČR a Institut Katynski v Krakově.

K přednášejícím patřili předseda Institutu Katynského v Krakově A. Macedoński, zástupce generálního prokurátora Polské republiky S. Śnieżko, redaktori Biuletynu Katynského M. Jankowski z Krakova a T. Pieńkowski z Varšavy, prokurátor Ministerstva spravedlnosti Polské republiky Z. Mielecki, odbornice na interpretaci leteckých snímků M. Mycke-Dominko z Varšavské univerzity ad.

²⁸ BORÁK, M.: *Katyn - neznámé souvislosti*. Občané z Těšínska obětmi zločinu NKVD. Těšínsko, 34, 1991, č. 3, s. 10-15; Týž: *Mrtví od Charkova*. Občané z Těšínska v Katyni číslo 2. Těšínsko, 35, 1992, č. 1, s. 16-22; Týž: *Echa katynské*. Kalendarz Śląski, 29, 1993, s. 49-52; Týž: *Tragédie slezských policistů*. Těšínsko, 36, 1993, č. 4, s. 11-19; Týž: *Pamięć nie opuszcza żywych*. Zwrot, 45, 1993, č. 4, s. 8-15; Týž: *Trzy spowiedzi Franciszka Kozika*. Supplement. Pismo Stowarzyszenia Autorów Polskich w Krakowie, 1993, nr 22, s. 3-7; Týž: *Svědectví ze Slovenska*. Těšínsko, 37, 1994, č. 3, s. 18-20; Týž: *Ostravští rodáci obětmi zločinu NKVD v Katyni*. Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 17, Ostrava 1995, s. 152-163; Týž: *Dlaczego kłamał Franciszek Hajek?* Biuletyn Katynski 1997, č. 42, s. 55-69.

²⁹ Konference, diskusní večer a výstava se konaly 5. 5. 1999 pod názvem „Neznámá fakta o katyňských zločinech“, k přednášejícím patřili W. Godziemba-Maliszewski z USA (interpretace leteckých snímků hromadných hrobů v SSSR), W. Nasilowski z Katovic (exhumace hromadných hrobů v SSSR), S. Schochet

slovenské souvislosti katyňského zločinu.³⁰ Na pozvání polské vlády se řešitel projektu zúčastnil 2. 9. 2000 slavnostního otevření polského vojenského hřbitova v Medném u Tveru, kde leží asi 350 obětí katyňského zločinu původem z Těšínska.³¹ Dosažené výsledky ocenil i prezident Polské republiky A. Kwaśniewski, který řešiteli udělil polské státní vyznamenání.³²

Jinou spojitost s perzekucemi v SSSR měl výzkum prvního transportu Židů ze Slezska, Ostravska a Vídně do Niska nad Sanem na východě Polska v říjnu 1939, kde si měli sami vybudovat koncentrační tábor. Akci řídil Adolf Eichmann a postihla celkem asi pět tisíc Židů, kteří byli v naprosté většině zahnáni strážemi SS na území Sovětského svazu. Tam se pro nedovolený přechod státní hranice ocitli v gulazích nebo se stali oběťmi deportací do vnitrozemí SSSR. Po napadení Sovětského svazu Německem bylo několik set vězňů z Ostravska na základě amnestie uvolněno z gulagů, aby mohli vstoupit do československého vojska v SSSR. Výzkum se zaměřil především na přípravu, průběh a význam deportací do Niska nad Sanem, ale sledoval též perzekuce vězňů v sovětských pracovních táborech a ve vyhnanství. Výsledky byly publikovány v odborné studii³³ a vznikla také monografie, k níž napsal předmluvu tehdejší prezident České republiky Václav Havel, který se účastnil vzpomínkových slavností v roce 1994 v Ostravě.³⁴ V Nové radnici v Ostravě byla tehdy instalována muzejní výstava připomínající osudy vězňů,³⁵ v televizi byl vysílán dokumentární film o historii transportu.³⁶

Další sondou do problematiky represí v SSSR byla spolupráce s ruským a ukrajinským hnutím Memoriál a s Českou besedou ve Lvově, jež započala v roce 1993. Od jejich zástupců byly získány seznamy Čechů a Slováků, kteří zemřeli v zajateckých táborech na západní Ukrajině. Při návštěvě bývalých věznic a hřbitovů ve Lvově, Drohobyči, Stryji a Samboru byl natočen dokumentární film o obětech původem z Československa, vysílaný Českou televizí v roce 1994.³⁷

I když hlavní směr výzkumů Slezského ústavu se týkal politických perzekucí v poválečném Československu, myšlenka na uskutečnění širšího výzkumu v bývalých sovětských archivech nezapadla. Na počátku devadesátých let byly k orgánům ČSAV podány dvě žádosti pracovníků ústavu o umožnění studia v těchto archivech v rámci akademických výměnných pobytů, bohužel nebyly zohledněny. Už v roce 1991 jsme se obrátili na Generální prokuraturu ČSFR, jež byla podle zprávy z tisku pověřena šetřením

z USA (Židé mezi oběťmi zločinu v Katyni) a M. Borák (občané z ČSR oběťmi Katyně). Výstava byla v Polském institutu v Praze otevřena do 31. 5. 1999, v pozměněné podobě pak 4. 4. 2000 v Domě Narodowém v Cieszyně. Získané podklady posloužily i k realizaci výstavy „Katyn – prawda i pamięć“, kterou pořádala Książnica Cieszyńska v Cieszyně 9.- 28. 4. 2000 (s následnou instalací ve Skoczowě, Ustroni a Zebrzydowicích).

³⁰ BORÁK, M.: Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti. In: *Evropa mezi Německem a Ruskem*. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty. Eds. M. Šesták a E. Voráček. Praha 2000, s. 505-522.

³¹ Relace z cesty viz BORÁK, M.: *Największa zbrodnia w historii Zaolzia*. Podróż do Miednoje. Kalendarz Śląski, 37, 2001, s. 106-111.

³² Zlatý Důstojnický kříž Záslužného řádu Polské republiky, udělený 12. 7. 2001.

³³ BORÁK, M.: Příprava a průběh niských transportů. In: *Nisko 1939/1994*. Mezinárodní vědecká konference Akce Nisko v historii "konečného řešení židovské otázky" k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů. Sborník referátů. Ostrava 1995, s. 100-105.

³⁴ BORÁK, M.: *Transport do tmy*. První deportace evropských Židů. Úvodní slovo Václav Havel. Ostrava 1994.

³⁵ Výstavu *Transport do Niska* připravilo Slezské zemské muzeum v říjnu 1994 v Nové radnici v Ostravě, v letech 1994-1996 byla pak doplňkem expozice v Památníku životické tragédie v Havířově-Životicích.

³⁶ *Transport do neznáma*, námět a scénář M. Borák, režie Jan Flak, vyrobila Česká Ostrava v roce 1992.

³⁷ *Bílá místa na černé zemi*, námět a scénář M. Borák, režie Jan Flak, vyrobila Česká televize Ostrava v roce 1994.

zločinů spáchaných na československých občanech zavlčených do SSSR. Snažili jsme se vysvětlit, že „problematika nezákonně perzekvovaných československých občanů v SSSR je mnohem širší a časově mnohem delší“, než aby ji šlo omezit výhradně na osoby odvlčené na konci války z ČSR, a že by se problém perzekuce Čechoslováků v SSSR „měl sledovat vcelku“. Odezva přišla až po třech letech z nově ustaveného Střediska pro dokumentaci protiprávnosti komunistického režimu při Ministerstvu spravedlnosti ČR s omluvou „za velmi opožděnou odpověď“ a se sdělením, že sledují pouze „osudy občanů ČR zavlčených z let 1944 – 1950“.³⁸

Teprve projekt vědecké rady Ministerstva zahraničních věcí ČR umožnil zahájení výzkumu perzekucí československých občanů v SSSR v celé jejich předpokládané šíři.³⁹ Byl realizován v roce 2001, během jediného roku, takže studium v ruských archivech mohlo mít pouze orientační charakter. Nejprve bylo nutné se přímo z ruských zdrojů seznámit se strukturou, působností a činnostmi archivů, s podmínkami studia, se složením fondů včetně míry jejich zpřístupnění badatelům, s dosud zpracovanými databázemi a archivními pomůckami. Bylo to důležité zvláště vzhledem k reformě správy ruských archivů z konce roku 1999, po níž došlo k zásadnímu přerozdělení některých archivních fondů k novodobým sovětským dějinám, jež byly pro výzkum stěžejní. Předmětem studia se staly především ústřední státní archivy v Moskvě i některé archivy resortní, a také sbírky uchovávané v Muzeu A. Sacharova a v archivu sdružení Memoriál. Mimořádný význam mělo též studium ruské literatury k problematice politických represí, neboť se značně rozrostla a v podmínkách České republiky byla prakticky nedostupná.

Hlavním výsledkem výzkumu bylo vydání sborníku závěrečných studií.⁴⁰ Úvodní studie⁴¹ shrnula zjištěné poznatky a vymezila skupiny perzekvovaných osob, přičemž upozornila na problémy s tím spojené, včetně kritérií pro určení národnosti, státní a územní příslušnosti perzekvovaných osob. Konfrontací literatury, vzpomínkových prací a archivních pramenů se pokusila určit formy perzekuce i jejich ověřený či alespoň předpokládaný rozsah.

Potvrdily se vstupní předpoklady, že Češi a českoslovenští občané žijící v SSSR byli vystaveni takřka všem druhům perzekucí, uplatňovaných vůči obyvatelům Sovětského svazu bezpečnostním, soudním i mimosoudním represivním aparátem, ať již šlo o popravu na základě rozhodnutí „zvláštních porad“, o věznění a deportace do gulagů, o násilné migrace, o všechny druhy vysídlení a vyhnanství. Represe systematicky zaměřené proti celému národu, jakým byli vystaveni třeba Poláci či Estonci, nebyly vůči české menšině zaznamenány, i když i jí se sovětská národnostní politika citelně dotkla, včetně deportací. Represivní záměr, namířený proti konkrétně vymezené skupině, lze prokázat v okruhu odvlčených osob; byl zacílen především proti představitelům ruské a

³⁸ Dopis ze 25. 3. 1991, adresovaný JUDr. Ondreji Hajdokovi, Generální prokuratura ČSFR, nám. Hrdinů 1300, Praha 4; odpověď Bohuslava Hubálka, ředitele Střediska pro dokumentaci protiprávnosti komunistického režimu při Ministerstvu spravedlnosti ČR v Praze, ze 2. 6. 1994 (oba dopisy v majetku autora).

³⁹ Výzkumný projekt MZV ČR č. RB 19/27/01 „Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR“. Nositelem projektu bylo Slezské zemské muzeum v Opavě, řešitelem M. Borák, členy řešitelského týmu D. Janák a Z. Jirásek. K účasti na řešení byli přizváni i odborníci na některá témata – na problematiku odvlčených osob V. Bystrov (Výbor „Oni byli první“), na problematiku repatriací M. Polišenská (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), na problematiku české menšiny na Ukrajině E. Topinka (Česká beseda Lvov).

⁴⁰ BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR*. Sborník příspěvků. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 2003. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 38.

⁴¹ BORÁK, M.: *Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR*. Tamtéž, s. 7-205; studie vyšla v doplněné podobě též samostatně: BORÁK, M.: *České stopy v Gulagu*. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava 2003.

ukrajinské emigrace, známým svým odporem vůči sovětskému režimu. Ještě výrazněji byl takový záměr uplatněn vůči tzv. katyňským obětem, jež byly zastřeleny pro svou službu polskému státu. Většina osob, které byly popraveny či prošly gulagy a deportacemi, se však stala oběťmi represivní politiky sovětského totalitního režimu, především v rámci rozkulačování a později také v rámci špionomanie na konci 30. a počátkem 40. let.

Ostatní studie ve sborníku si všímaly možností výzkumu ve zvláštních fondech Státního archivu Ruské federace,⁴² problematiky válečných zajatců,⁴³ obětí represí z řad české menšiny na Ukrajině⁴⁴ a deportací z území Československa. Zde se Vladimír Bystrov soustředil na odvězení bývalých ruských a ukrajinských emigrantů a Milada Polišínská na vylíčení okolností repatriace odvězených.⁴⁵ Oba později svá témata rozšířili a zobecnili v obsáhlých monografiích, jež patří ke stěžejním pracím české historiografie o problematice represí československých občanů v SSSR.⁴⁶ Bylo publikováno i několik dalších studií vzniklých během řešení projektu; týkaly se archivních pramenů k perzekucím v SSSR⁴⁷ a problematiky válečných zajatců.⁴⁸ Výsledky výzkumu byly představeny na mezinárodní vědecké konferenci v Praze, jíž se zúčastnilo přes šedesát historiků, archivářů, diplomatů a novinářů.⁴⁹ V předsálí konference byla instalována výstavka kopií archivních dokumentů a publikací souvisejících s řešením projektu. Mimořádný ohlas mělo veřejné představení výsledků výzkumu v Moskvě za účasti četných historiků z ústavů Ruské akademie věd a z moskevských univerzit.⁵⁰ Zkušenosti řešitelského týmu získané během výzkumu v ruských archivech vedly ke

⁴² JANÁK, D. - JIRÁSEK, Z.: Průzkum zvláštních fondů ve Státním archivu Ruské federace. In: BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR*. Sborník příspěvků. Praha 2003, s. 207-221.

⁴³ JANÁK, D.: *Nasazení německých zajatců ze SSSR v Jáchymovských dolech (1947-1953)*. Tamtéž, s. 229-263; JURIKOVÁ, T.: *Výskum v archívoch Ruskej Federácie na tému „Slovenské obete perzekúcie na území ZSSR v rokoch 1941-1956“*. Tamtéž, s. 222-228.

⁴⁴ TOPINKA, E.: *Oběti perzekuce z řad Čechů na Ukrajině*. Tamtéž, s. 314-321.

⁴⁵ BYSTROV, V.: *Odvězení bývalých ruských a ukrajinských emigrantů z Československa*. Tamtéž, s. 275-313. POLIŠIENSKÁ, M.: *Rozsah a formy perzekuce osob zavlčených z území Československa do bývalého SSSR v závěru 2. světové války podle pramenů z archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky*. Tamtéž, s. 264-274.

⁴⁶ BYSTROV, V.: *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945-1955*. Praha 2003; POLIŠIENSKÁ, M.: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945-1953*. Praha-Bratislava 2006.

⁴⁷ BORÁK, M.: Materiály k perzekuci československých občanů ve 30.-50. letech v SSSR v ruských archivech. In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955*. Sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.-29.11.2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374. Ed. D. Janák. Opava, 2001, s. 76-86; Týž: *Prameny k perzekuci české menšiny a československého exilu v bývalém SSSR v ruských archivech*. Acta universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica, 31, 2002, s. 383-397.

⁴⁸ BORÁK, M.: *Czechosłowaccy jeńcy wojenni w ZSRR 1945-1955 (problem weryfikacji narodowości i obywatelstwa w sowieckiej ewidencji)*. In: *Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 25, Opole 2002, s. 109-120; JANÁK, D.: *Jeńcy niemieccy na ziemiach czeskich po II wojnie światowej*. Tamtéž, s. 171-182.

⁴⁹ Konference pod názvem *Osudy československých občanů v bývalém SSSR* se konala 20. 2. 2002 v hlavní budově Akademie věd ČR v Praze a pořádalo ji Slezské zemské muzeum ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR. Přítomni byli např. velvyslanec Slovenské republiky v ČR L. Ballek s prvním tajemníkem velvyslanectví P. Zatlíkajem, mimořádný a zplnomocněný velvyslanec Polské republiky v ČR A. Krawczyk s radou velvyslanectví J. Stachowskim, tajemník velvyslanectví Ukrajiny v ČR A. Motornyj, rada velvyslanectví Ruské federace v ČR V. Jakovlev, ředitel Střediska KARTA z Varšavy Z. Gluza, ředitel Polského institutu v Praze M. Jasiński, profesor univerzity v Helsinkách H. Larmola a další zahraniční hosté.

⁵⁰ Přednáška řešitele se konala 18. 10. 2001 v budově Velvyslanectví ČR v Moskvě v rámci pravidelných besed Společnosti bratří Čapků. Vyvolala živou diskusi, v níž zazněly i hlasy zpochybující záměr výzkumu, ale většina historiků přijala informaci se zájmem.

zpracování podkladů pro návrh smlouvy o archivní spolupráci mezi Českou republikou a Ruskou federací, jež by českým historikům usnadnila přístup k fondům ruských archivů. Některé fondy zůstávají pro české badatele stále neodtajněné a tudíž nepřístupné právě s odůvodněním, že dosud nebyla uzavřena dohoda o archivní spolupráci. Návrh s připomenutím již existující dohody polské a maďarské byl předán zástupcům MZV ČR, avšak k uzavření dohody nedošlo. V souvislosti s řešením projektu bylo též podáno vyjádření k návrhu zákona o odškodnění osob odvečených do SSSR, projednávanému Poslaneckou sněmovnou Parlamentu ČR.⁵¹

Projekt vzhledem ke svému zaměření spíše na potřeby diplomatické praxe, bez hlubšího heuristického výzkumu, mohl sledovanou problematiku zachytit jen v hrubých obrysech. I přes příliš krátkou dobu řešení však umožnil základní orientaci v problematice represí v SSSR, prozkoumal meze a možnosti heuristiky ve fondech ruských archivů a ověřil metodické postupy výzkumu. Vytvořil tak solidní základ pro další bádání.

Projekt Grantové agentury ČR – záměr a realizace

Na výzkumný projekt Ministerstva zahraničních věcí ČR, který 26. 2. 2003 úspěšně prošel oponentním řízením, bezprostředně navázal v roce 2004 nový projekt podobného zaměření, podporovaný Grantovou agenturou České republiky.⁵² Výzkum byl rozvržen do tří let a předpokládal rozsáhlé studium v archivech Ruské federace. Cílem projektu bylo zjistit formy, metody, celkový rozsah a vývoj perzekučních opatření, jež totalitní režim Sovětského svazu v letech 1918 – 1956 uplatňoval vůči československým občanům a dalším obyvatelům českých zemí včetně příslušníků českých menšin v zahraničí. Výzkum měl zahrnout široce pojaté okruhy perzekvovaných – příslušníky tradičních českých menšin v zemích SSSR (Rusko, Ukrajina, Bělorusko, Kazachstán) i v zemích, jež se dostaly do sovětského záboru po roce 1939 (polská Volyň a Halič, rumunská Bukovina a Besarábie), meziválečné emigranty do SSSR a četné proudy válečné emigrace po roce 1939, stejně jako poválečné internované a deportované osoby z kruhů tzv. bílé emigrace, politických odpůrců sovětského režimu, sudetských Němců „mobilizovaných“ na práci v SSSR, a velmi početné skupiny československých válečných zajatců, jež volně souvisí se zaměřením projektu. Měl sledovat charakter perzekuce v závislosti na vývoji totalitního systému v SSSR, mezinárodní situaci a úrovni československo-sovětských vztahů až do ukončení repatriace většiny internovaných osob. Z důvodu tematicky širokého záběru výzkumu musel být rozšířen i jeho záběr teritoriální na celou předválečnou ČSR, aby bylo možno archivní materiály a statistiky vyhodnotit. Těžištěm badatelského zájmu však zůstalo území dnešní České republiky, pokud bylo z materiálů možno zjistit územní příslušnost perzekvované osoby k českým zemím. Ostatní území předválečné ČSR (Slovensko a Podkarpatská Rus) bylo sledováno jen v hrubých obrysech a nezbytných souvislostech. Časové vymezení perzekucí bylo

⁵¹ Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR, Sněmovní tisk 855 (3. volební období); Zákon č. 172 ze dne 9. dubna 2002 o odškodnění osob odvečených do SSSR nebo do táborů, které SSSR zřídil v jiných státech. Sbírka zákonů ČR, r. 2002, částka 73, s. 3662-3663.

⁵² Projekt Grantové agentury České republiky č. 409/04/0779 *Formy a rozsah perzekuce Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí v Sovětském svazu (1918-1956)*. Nositelem grantu bylo Slezské zemské muzeum v Opavě, řešitelem M. Borák, spolupracovnicí řešitele D. Janák, Z. Jirásek, T. Staněk, spolunositelem byl Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze, spoluřešitelem S. Kokoška, pomocníkem spoluřešitele J. Friedl.

ohraničeno zhruba rokem 1918, kdy byly zaznamenány první perzekuce českých obyvatel v SSSR, a zhruba rokem 1956, kdy byly v podstatě ukončeny repatriace.

Výzkum měl vyjít ze shromáždění a vzájemného porovnání údajů o perzekuci a perzekvovaných osobách získaných z odborné literatury domácí, exilové i zahraniční, z dobových publikací a tisku, ze vzpomínkových prací, osobních svědectví a dotazníkových akcí, z výsledků studia archivů domácích, především však bývalých sovětských ústředních archivů v Moskvě a také některých archivů na Ukrajině, materiálů ze sbírek ruských muzeí a občanských sdružení. Získané informace měly posloužit ke zpřesnění pracovní verze systému kategorií perzekvovaných osob, v jejichž rámci měl pokračovat další výzkum statistický, komparativní a verifikační. Výsledkem výzkumu měly být předběžné odhady rozsahu a forem perzekucí a dílčí seznamy některých skupin perzekvovaných, jež se stanou základem počítačové databáze obětí perzekuce, zpřístupněné na internetu. Výzkum měla zakončit veřejná prezentace výsledků na vědecké konferenci a publikování syntetických studií.

Po úvodních konzultacích si členové řešitelského týmu rozdělili oblasti bádání, stanovili metodické postupy k řešení projektu a věnovali se heuristice z literatury dovezené již v rámci řešení předchozích projektů. Jednání se zástupci Vědecké rady Ministerstva zahraničních věcí ČR i jeho Odboru jihovýchodní a východní Evropy potvrdilo příslib podpory ministerstva, bez níž by realizace výzkumu v Rusku byla jen obtížně uskutečnitelná. Úzké kontakty s Velvyslanectvím ČR v Ruské federaci a jeho konzulárním úsekem výrazně usnadňovaly vystavení víz a zajištění ubytování během studijních pobytů v Moskvě. Přijetí u velvyslance Jaroslava Bašty měla charakter výměny informací k problematice výzkumu. Velvyslanectví vždy písemně podpořilo u ruských úřadů žádosti týmu o přístup do archivů. Podobně vstřícné byly i postoje Ministerstva zahraničních věcí Slovenské republiky (a Generálního konzulátu SR v Brně), které pomohly zprostředkovat jedno z ubytování týmu v zařízení Slovenské republiky v Moskvě, a pomoc Konzulárního oddělení Velvyslanectví Ruské federace v ČR při udělování víz.

Nejprve byly obnoveny či navázány osobní kontakty s ruskými badateli, kteří se zabývají problematikou politických represí, i s některými ústavy Ruské akademie věd, které poskytly týmu úvodní konzultace (Slovanský ústav, Historický ústav). Badatelská pozornost týmu se postupně soustředila na tyto archivy a instituce v Rusku:

- Státní archiv Ruské federace (GARF), zvláště speciální fondy k historii Gulagu a nucených migrací, běženců, bělogvardějců, repatriantů, popravených a perzekvovaných osob z Moskvy a Moskevské oblasti, fondy Prokuratury SSSR aj.,
- Ruský státní archiv ekonomiky (RGAE), zvláště fondy statistiky a různých průmyslových odvětví, jež dokumentují situaci české menšiny v SSSR, osudy čs. specialistů (zvl. horníků) a pracovních komun v SSSR apod.,
- Ruský státní vojenský archiv (RGVA), především fondy válečných zajatců a internovaných osob, včetně historie legionu plk. Svobody a osob odvečených do SSSR,
- pobočka Ruského státního vojenského archivu, tzv. trofejní archiv, zvláště bohemika a silesiaka ve fondech,
- Ústřední archiv Ministerstva obrany Ruské federace v Podolsku (CAMO RF), zvláště fondy frontů operujících v českých zemích a týlové zabezpečení vojsk,
- Muzeum Andreje Sacharova, kartotéka obětí sovětského režimu a soubory odborné literatury v muzejní knihovně,
- Sdružení Memoriál, sbírky k čs. obětem perzekuce v SSSR, kartotéka obětí politických represí, soubory pamětních knih o represích, metodologické otázky výzkumu,

- Memoriální muzeum německých antifašistů v Krasnogorsku, navázání kontaktů a studium muzejních sbírek,
- Memoriální komplex „Katyň“ (muzeum v Katyni a ve Smolensku), navázání kontaktů a studium muzejních sbírek,
- Memoriální komplex a muzeum Mědném u Tveru, seznamy obětí politických represí.

K řešení byly využity rovněž materiály z předchozího výzkumu ve fondech Ruského státního archivu nejnovějších dějin (RGANI) a Ruského státního archivu sociálně-politických dějin (RGASPI). Zatímco s přístupem do státních archivů nebyly výraznější potíže (až na utajování některých fondů či jejich částí a omezení zdůvodňovaná ochranou osobních dat v archiváliích), do resortních archivů se nám až na výjimky proniknout nepodařilo. Např. Ústřední archiv Ministerstva obrany Ruské federace v Podolsku (CAMO RF) na žádnou ze žádostí o povolení studia neodpověděl; omezený přístup do archivu vyjednal až na základě svých osobních kontaktů vojenský přidělenec ČR v Moskvě. Archiv zahraniční politiky Ruské federace (AVP RF) žádost o studium materiálů k repatriacím opakovaně zamítl s odůvodněním, že žádné takové materiály nevlastní (i když je počátkem 90. let zpřístupnil ke studiu např. M. Polišenské), a odkázal badatele na služby státních archivů.⁵³ Archivy podléhající Federální službě bezpečnosti Ruské federace – ústřední archiv a archivy správ oblastí RF (CA FSB RF, AU FSB RF), v nichž především jsou uchovávány základní fondy k politickým perzekucím i k rehabilitacím, podmiňují své svolení ke studiu uplynutím lhůty 75 let od vzniku příslušné archiválie a notářsky ověřeným souhlasem nejbližších rodinných příslušníků perzekvované osoby. To zhatilo např. plánovaný výzkum vyšetřovacích spisů obětí politických represí v Irkutsku a ve Vladivostoku, jež byly jedněmi ze středisek perzekvovaných Čechů. Správa FSB v Irkutsku potvrdila, že zmíněných 30 spisů uchovává, ale že je zpřístupní, až uplyne 75 let od jejich vzniku. Správa FSB ve Vladivostoku odpověděla, že je ochotna zpřístupnit jen dva z celkem asi 20 požadovaných spisů, protože se jedná o případy z přelomu 20. a 30. let, pokud si ovšem badatel sežene souhlas příbuzných.⁵⁴ Při ověřování obětí tzv. velkého teroru z konce 30. let tak zbývá jen spoléhat na pomoc pracovníků Memoriálu, kteří mohou pod dohledem pracovníků FSB nahlížet do vyšetřovacích spisů při tvorbě „pamětních knih“ obětí represí.

Na neutěšenou situaci ve zpřístupňování fondů ruských archivů byl písemně upozorněn prezident ČR Václav Klaus před svou první oficiální cestou do Moskvy. Ředitel jeho sekretariátu ve své odpovědi tlumočil poděkování pana prezidenta za informaci o průběhu výzkumu perzekuce československých občanů v bývalém SSSR a naznačil, že pan prezident je ochoten pomoci; zřejmě se k tomu však nenaskytla vhodná příležitost.⁵⁵ O získání přístupu do ruských archivů jednaly rovněž četné schůzky se zástupci Ministerstva vnitra ČR, Ministerstva zahraničních věcí ČR, Hlavní archivní správy ČR a s pracovníky Velvyslanectví ČR v Moskvě. Zástupce české vlády po jednání se svým partnerem v Moskvě dokonce oznámil, že přístup do archivů je uvolněn. Týkalo se to však opět jen archivů státních, podléhajících Federální archivní agentuře, které obvykle

⁵³ Např. náčelník Archivu zahraniční politiky Ruské federace N. Mozžuchinová ve své odpovědi z 8. 2. 2006 uvádí, že ke studiu požadovaná problematika „není pro AVP RF profilová“, což znamená zdvořilé odmítnutí žádosti.

⁵⁴ Odpověď na žádost řešitele od Federální služby bezpečnosti Ruské federace, Regionální správy Irkutské oblasti, datovaná v Irkutsku 18. 10. 2006; odpověď FSB RF, Správy Primorského kraje, datovaná ve Vladivostoku 10. 10. 2006.

⁵⁵ Dopis řešitele ze 30. 3. 2005 adresovaný prezidentu V. Klausovi, Praha-Hrad; odpověď L. Jakla, ředitele Sekretariátu prezidenta republiky, ze 14. 4. 2005. V ní mj. uvádí, že pan prezident „Vzal na vědomí rovněž problém při výzkumu v ruských archivech. O této věci se při vhodné příležitosti zmíní třeba i v rámci své oficiální návštěvy. Váš dopis mu bude sloužit jako podnět.“

bývají k badatelům vstřícné. Problém s přístupem do archivů resortních, zvláště archivů ministerstva zahraničí, obrany, vnitra a bezpečnostní služby, je tak dosud nevyřešen. Po stížnosti řešitele na archivy bezpečnostní služby, jež byla přednesena na konferenci konané v souvislosti se zasedáním Česko-ruské komise historiků a archivářů 28. 11. 2006 v Praze, přislíbili přítomní zástupci Federálního ministerstva kultury RF, že zprostředkují pomoc při pořízení rešerší o čs. obětech perzekuce v SSSR. Je ovšem otázkou, zda rešerše pořízené pracovníky bezpečnosti mohou nahradit historický výzkum, a zda k nim vůbec někdy dojde. Pořízení podobných rešerší o válečných zajatcích nabízí např. vojenský archiv už dávno, ale za vysoké poplatky.

Kromě archivů v Rusku se výzkum zaměřil i na archivy Ukrajiny. Týkal se především Státního archivu Zakarpatské oblasti v Užhorodě (analýza fondů vztahujících se k problematice projektu, spisy a kartotéka osob souzených za nelegální přechod hranice do SSSR po roce 1939, fond Bezpečnostní služba Ukrajiny Zakarpatské oblasti) a pobočky tohoto archivu v Berehovu (výpisy z fondů týkajících se let 1938-1939 na Podkarpatské Rusi). Ve Lvově byl obnoven kontakt s Českou besedou a sdružením Memoriál, v Kyjevě navázán kontakt s Všeukrajinským sdružením Memoriál.

Po zjištění možností pro výzkum v základních archivních fondech státních archivů v Moskvě byly provedeny sondy týkající se obětí represí z řad občanů předválečné ČSR a příslušníků české menšiny v SSSR, příslušníků československého legionu a válečných zajatců pocházejících z ČSR, včetně osob internovaných na konci války. Byly ofotografovány a digitalizovány soupisy československých obětí v evidenci Memoriálu, personální spisy těchto obětí, archivní materiály k činnosti čs. pracovních komun v SSSR, ke sčítáním lidu, korespondence o perzekuci kulaků zahraničního původu a jiné materiály k perzekuci čs. občanů. Bylo prostudováno několik obsáhlých kartoték perzekvovaných občanů z Moskvy a Moskevské oblasti, nedávno převedených do státního archivu bezpečnostními složkami FSB spolu s částí vyšetřovacích spisů. Byli tak identifikováni českoslovenští občané, kteří se stali oběťmi politických represí. Byl zpracován počítačový program evidence obětí a podle prvních soupisů perzekvovaných osob započala jejich evidence v počítačové databázi, shromažďující údaje zanesené do čtyřdílných evidenčních karet. Badatelé se seznámili s problematikou tvorby počítačové databáze obětí používané v Memoriálu a konzultovali svůj záměr s příslušnými specialisty. Pozornost byla věnována zvláště kompletaci podkladových materiálů pro evidenci obětí – pamětním knihám a martyrologům stejně jako odborné literatuře, jež se nachází ve fondech Memoriálu a Muzea Andreje Sacharova. Zároveň byla prováděna kontrola evidence a oprava chyb.

Obsáhlé výpisy z archivních fondů provedené ve vojenském archivu se týkaly činnosti čs. legionu, postavení válečných zajatců a repatriace odvláčených osob. Jedním z cílů řešení bylo provést rekonstrukci struktury orgánů UPVI NKVD působících na československém území, určit metody jejich činnosti a stanovit základní počty vojenských zajatců a civilních osob internovaných orgány 4. ukrajinského frontu. Získané informace umožnily sestavit přehled sběrných středisek a zajateckých táborů na našem území a sledovat změny v jejich dislokaci, zachytit kolísání stavu vojenských zajatců a internovaných osob a jejich přesuny do Sovětského svazu, včetně čísel ešalonů a cílových stanic. Zvláštní pozornost byla věnována životním podmínkám v zajateckých táborech a internačních střediscích (chování sovětských orgánů, nasazování na práci, nemocnost a úmrtnost, likvidace tyfové epidemie aj), stejně jako objasnění struktury úřadu zplnomocněnce pro repatriace, používaných metod činnosti (směrnice pro sběrné punkty, provádění bezpečnostních prověrek repatriantů, organizace jejich odsunu do SSSR) atp.

V rámci řešení grantového projektu byla provedena rovněž rešerše výsledků starších archivních výzkumů v domácích archivech a prověřeny možnosti studia archivních fondů, jež zůstávaly dosud stranou pozornosti badatelů (zvláště ve Vojenském ústředním historickém archivu v Praze, Národním archivu v Praze, Archivu MZV ČR a MV ČR). V Archivu MZV ČR šlo o fondy Zastupitelského úřadu v Moskvě, Teritoriálního odboru SSSR a Politických zpráv, kde se nacházejí např. dokumenty k intervencím čs. úřadů ve věci propuštění čs. občanů, internovaných sovětskými orgány. V Národním archivu v Praze byly zkoumány zvl. fondy Ministerstva práce a sociální péče, Ministerstva vnitra, Československého ústavu zahraničního, Červeného kříže aj. Se svolením Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu v Praze byla porovnána a doplněna evidence osob odvezených z českých zemí na konci války. Při průzkumu fondů Vojenského historického ústředního archivu bylo využito též spolupráce se Z. Vališem, který vlastní četné opisy dokumentů vztahujících se k čs. jednotce v SSSR.

K významným výsledkům řešení projektu patří vytvoření obsáhlého souboru odborné ruské literatury k problematice perzekucí v sovětském totalitním systému, jež je největším knižním souborem na toto téma v ČR a prostřednictvím muzejní knihovny bude sloužit i všem dalším badatelům. Obsáhlé knižní zásilky (přes 500 knih) byly přepraveny do ČR s pomocí Obchodně-technického centra ČR a SR v Moskvě-Čertanovu a Českého centra v Moskvě. Byly pořízeny xerokopie a fotokopie některých titulů, jež nebylo už možno zakoupit, a knižní fond byl doplněn i o některé nové tituly polské a ukrajinské historiografie k problematice represí. Pro usnadnění kontaktu s veřejností při hledání neznámých osob i pro spojení s dalšími badateli byl připraven návrh internetových stránek výzkumného projektu. Kromě informací o projektu charakterizuje rozsah a strukturu perzekucí československých občanů v SSSR, podává přehled o archivních pramenech a literatuře k tématu, především ruské, postupně zveřejňuje seznamy perzekvovaných osob a pomocí dotazníku s možností odpovědi zjišťuje údaje o dosud neznámých osobách. V dokumentační příloze lze najít některé archivní dokumenty, studie a články vzniklé při řešení projektu, a obsáhlé soubory fotografií míst, kde leží oběti politické perzekuce původem z českých zemí. Nově upravená webová stránka bude prostřednictvím Slezského zemského muzea k dispozici veřejnosti i po ukončení projektu.⁵⁶

K doplňkům výzkumu patřila i fotodokumentace míst, kde byli vězněni, popravováni a pohřbíváni českoslovenští občané. Tak byla zpracována všechna hlavní moskevská pohřebiště politických vězňů – Vagaňkovské a Donské kladbiště, Butovský polygon, Komunarka, Jauza a další. Ke všem pohřebištím byly zpracovány seznamy čs. občanů, kteří tam byli pohřbeni či na místě zahynuli, s údaji o příčinách zatčení a s datem popravy. Podobný ráz měly i cesty do Katyně a Mědného u Tveru, kde leží asi 450 obětí katyňského zločinu, Poláků pocházejících z českých zemí. Zdokumentovány byly i kláštery v Kozelsku a Ostaškově, kde polské „zajatce“ věznili, stejně jako místa ve Smolensku a ve Tveru, kde je vraždili. Byla provedena dokumentace kláštera v Suzdalu, kde bylo internační středisko vojáků Svobodova legionu a později též jeden z gulagů, v nichž byli internováni i čeští občané. V Petrohradě šlo o věznicí Kresty a obec Levašovo, největší pohřebiště obětí politických represí v této oblasti, kde leží několik Čechů. Podobná dokumentace byla provedena na Ukrajině; šlo např. o sovětský průchozí tábor ve Lvově, kde zahynulo několik československých občanů, dále o největší ukrajinské pohřebiště obětí politických represí za obcí Bykovňa na předměstí Kyjeva s několika desítkami pohřbených Čechů, a o místa ve Starobělsku a Charkově, spojená se zavražděním asi 50 Poláků při tzv. katyňském zločinu. Rovněž jedno z nejproslulejších

⁵⁶ Viz <http://gulag.szmo.cz>

pohřebišť obětí politických represí – Kuropaty na předměstí Minsku v Bělorusku, bylo součástí dokumentace, jež poslouží nejen k doplnění závěrečné studie, ale též popularizaci výsledků výzkumu.

Během řešení projektu bylo publikováno několik dílčích studií. Do reprezentativní publikace vydané v Polsku, která shrnuje sovětské represe vůči národům Evropy, byl zařazen přehled o československých obětech represí a stavu výzkumu této problematiky v České republice.⁵⁷ Pokus o zmapování osudů československých vězňů Gulagu se stal příležitostí ke zobecnění vývoje vězeňství v SSSR v letech 1917-1960.⁵⁸ Publikovány byly rovněž studie o internaci vojáků bývalého československého legionu v SSSR, o repatriacích ze SSSR do Československa ve 20. letech, o nálezů archivních dokumentů k činnosti sovětských vojsk na území ČSR v roce 1945.⁵⁹ Návratem ke starším výzkumům bylo zhodnocení pramenů k dějinám židovských transportů do Niska nad Sanem.⁶⁰ Několik studií bylo přijato k publikaci v odborných časopisech: dvě hodnotící studie o obětech katyňského zločinu původem z českých zemí, jež výzkum této problematiky uzavřely, studie o poválečné „sovětizaci“ československého vězeňství, obsáhlá studie o obyvatelích Podkarpatské Rusi vězněných v Gulagu, dokumentární zpráva o Čechoslovácích vězněných v SSSR, komentovaná bibliografie knižního fondu ruské a ukrajinské literatury k politickým perzekucím, jež byla shromážděna během řešení projektu.⁶¹ Do tisku je připraven závěrečný sborník studií, k nimž patří obsáhlá studie o válečných zajatcích se zobecněním celého systému GUPVI-NKVD-MVD v Sovětském svazu, studie o osobách z českých zemí vězněných v táborech a věznicích v SSSR se zobecněním systému GULAGu, studie o československých občanech popravených v SSSR, studie o repatriaci československých občanů ze SSSR, studie o spisech dozoru Prokuratury SSSR jako prameny k politickým represím; studie o internaci čs. vojenské jednotky v SSSR, materiálová studie o dokumentech českých archivů k věznění Čechoslováků v SSSR za II. světové války.⁶²

⁵⁷ BORÁK, M. Formy i rozmiar represji wobec Czechów i mieszkańców ziem czeskich w Związku Radzieckim do 1956 r. Stan Badań. In: *Represe sowieckie wobec narodów Europy 1944-1956*. Pod red. Dariusza Roguta i Arkadiusza Adamczyka. Żelów, Atena 2005, s. 323-341.

⁵⁸ JANÁK, D. *Sovětské vězeňství v letech 1917-1960*. I. Od revolučního teroru do počátku GULAGu (1917-1929). Slezský sborník, r. 104, 2006, č. 4, s. 278-291; II. Vznik, rozmach a úpadek GULAGu (1929-1960). Tamtéž, r. 105, 2007, č. 1, s. 20-44.

⁵⁹ FRIEDL, J.: *Internace Východní skupiny československé armády v SSSR ve světle sovětských dokumentů*. Slovanský přehled, 93, 2007, č. 1, s. 87-120; JIRÁSEK, Z. *K repatriaci Čechoslováků ze Sovětského svazu na počátku 20. let 20. století*. Východočeské listy historické, sv. 23-24, Hradec Králové 2005, s. 131-136; FRIEDL, J., KOKOŠKA, S.: *Neznámé pozadí ratibořského incidentu v červnu 1945*. In: *Svět historie – historikův svět*. Sborník profesoru Robertu Kvačkovi. Liberec 2007, s. 425-434.

⁶⁰ BORÁK, M. *Transporty do Niska nad Sanem ve světle literatury a pramenů*. Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 22, 2005, s. 272-294.

⁶¹ BORÁK, M.: *Nad problematiku ofiar katyńskiej zbrodni w Republice Czeskiej*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, t. 30, Opole 2008; Týž: *Katyňský zločin a jeho oběti z Těšínského Slezska*. Časopis Slezského zemského muzea, řada B, r. 55, 2006, č. 3, s. 218-250; JANÁK, D.: *K právním aspektům „sovětizace“ československého vězeňství (1948-1956)*. Sborník příspěvků z IX. sjezdu českých historiků, xxxxxx; VALIŠ, Z.: *Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů. Ze sovětských gulagů do československé armády*. Časopis Slezského zemského muzea, řada B, r. 105, r. 56, 2007; KOKOŠKA, S.: *Zpráva poručíka Františka Jandy o Čechoslovácích ve vězeních Sovětského svazu*. Slezský sborník, r. 105, 2007; BORÁK, M.: *Literatura k problematice politických perzekucí v SSSR z fondů knihovny Slezského zemského muzea v Opavě*. Časopis Slezského zemského muzea, řada B, r. 56, 2007.

⁶² STANĚK, T.: *Českoslovenští občané v systému GUPVI NKVD-MVD v SSSR v letech 1945-1956 a němečtí váleční zajatci v Československu v etapě 1945-1950*; JANÁK, D.: *Češi, Českoslovenští občané v sovětských věznicích a táborech (1918-1956)*; BORÁK, M.: *Popravy obětí politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů*; JIRÁSEK, Z.: *K problematice repatriace československých*

Dílní výsledky výzkumu byly představeny na dvou přednáškách pro odborníky i pro veřejnost v Ostravě,⁶³ další se na podnět Velvyslanectví ČR uskutečnila v Moskvě především pro ruskou odbornou veřejnost,⁶⁴ celkem tři přednášky seznámily členy sdružení Katyňská rodina s novými výsledky výzkumu katyňských obětí.⁶⁵ Informace o řešení projektu a jeho výsledcích byly předneseny na třech mezinárodních konferencích v Německu a v Polsku,⁶⁶ a na třech v České republice.⁶⁷ Protože se vědecké konference připravují se značným časovým předstihem, víme již teď o další zahraniční a dvou domácích mezinárodních konferencích, na nichž budou předneseny příspěvky vycházející z výsledků řešení projektu.⁶⁸ Dosud publikované zprávy o projektu byly obsáhle komentovány v časopise Polského ústavu mezinárodních věcí, vydávaném

občanů ze SSSR; BORÁK, M., JIRÁSEK, Z.: *Spisy dozoru Prokuratury SSSR a československé oběti politických represí*; FRIEDL, J.: *Internace československých vojáků v SSSR 1939-1941*; KOKOŠKA, S.: *Činnost orgánů UPVI NKVD na československém území v letech 1944-1945*; VALIŠ, Z.: *Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války*. Výběr dokumentů z fondů VHA a Archivu MV ČR (materiálová studie).

⁶³ Přednáška M. Boráka „Prameny k novodobým českým dějinám v archivech Ruské federace“ pro doktorandy katedry historie Ostravské univerzity a veřejná přednáška „Formy a rozsah perzekuce Čechů a československých občanů v Sovětském svazu 1918-1956“, pořádané Ostravskou univerzitou 9. 11. 2005 v Ostravě.

⁶⁴ Přednášku M. Boráka *Repressiji čechoslovackich graždan v SSSR 1918-1956* pořádaly České centrum v Moskvě a Muzeum Andreje Sacharova 10. 10. 2006.

⁶⁵ Přednášky M. Boráka „Nové souvislosti katyňského zločinu“ se konaly 7. 2. 2006, 10. 1. a 12. 5. 2007 v Českém Těšíně.

⁶⁶ VII. *World Congress of ICCEES* (International Council for Central and East European Studies), pořádaný ICCEES a Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde e.V. na Humboldtově univerzitě v Berlíně 25. - 30. 7. 2005, účast M. Borák a Z. Jirásek, vystoupení v diskusi na panelech týkajících se perzekuce občanů v SSSR, navázání vědeckých kontaktů; *Represje sowieckie wobec społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej 1944-1956*, pořádaly Institut Historii Akademii Świętokrzyskiej Piotrków Trybunalski, Oddział Instytutu Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi a Urząd Miasta Tomaszowa Mazowieckiego 9.-11. září 2005 v Tomaszowie Mazowieckim-Borkach, příspěvek M. Boráka „Výzkum českých (československých) obětí perzekuce v bývalém Sovětském svazu (1918-1956)“ přednesen v zastoupení; *Losy jeńców wojennych po zakończeniu II wojny światowej*, pořádalo 24.-26. září 2006 Centralne Muzeum Jeńców Wojennych v Opolí- Łambinowicích, příspěvek M. Boráka „Nad problematyką ofiar katyńskiej zbrodni w Republice Czeskiej“.

⁶⁷ IX. *sjezd českých historiků*, pořádaly Sdružení historiků ČR, FF Univerzity Pardubice a Historický ústav AV ČR 6. - 8. 9. 2006 v Pardubicích, příspěvek D. Janáka „K právním aspektům „sovětizace“ československého vězeňství (1948-1956)“; *Nové dokumenty k historii česko-ruských (sovětských) vztahů*, pořádaly Historický ústav Akademie věd ČR a Česko-ruská komise historiků a archivářů 28. 11. 2006 v Praze, příspěvek M. Boráka „Možnosti a problémy studia pramenů o perzekuci československých občanů v SSSR v letech 1918-1956“; *Źródła jako klucz poznania historii*, pořádaly Ośrodek Dokumentacyjny – Kongres Polaków w RC a Książnica Cieszyńska 9. 6. 2007 v Českém Těšíně, příspěvek M. Boráka „Prameny k dějinám Těšínska v moskevských archivech“.

⁶⁸ *Pamiętam. Katyń 1940. Katyń – historia zbrodni, historia kłamstwa*, pořádá Národní Centrum Kultury při vládě Polské republiky 28. 9. 2007 ve Varšavě, příspěvek M. Boráka „Czego bał się doktor Hajek?“ (o obětech katyňského zločinu z českých zemí); *Vliv holocaustu a gulagu na generace přeživších židů*, pořádá Spolek akademiků Židů pod záštitou velvyslance Státu Izrael v ČR 8. 11. 2007 v Poslanecké sněmovně ČR v Praze, příspěvek M. Boráka „Českoslovenští židé – oběti gulagů a popravišť v Sovětském svazu“; *Československý exil 1938-1989 v zahraničních archivech*, pořádají Katedra sociálních věd a práva Fakulty ekonomiky a managementu Univerzity obrany v Brně, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v.v.i., v Praze a pobočka ÚSD v Brně, Centrum pro exilová studia Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci 21.-22. 11. 2007 v Brně, příspěvek M. Boráka „Osudy československého exilu v ústředních archivech Ruské federace v Moskvě“.

v ruštině.⁶⁹ Dílčí témata výzkumu se stala i předmětem seminárních a jedné bakalářské práce na Slezské univerzitě v Opavě.⁷⁰

V návaznosti na probíhající výzkum každoročně rostla i popularizace zjištěných výsledků pro odbornou i nejširší veřejnost v ČR i v zahraničí. Bylo publikováno několik odborných i popularizačních článků⁷¹ a problematika výzkumu byla představena i ruské komunitě v ČR.⁷² Byly poskytnuty desítky rozhovorů o výsledcích výzkumu pro tiskové agentury i denní tisk a časopisy v ČR i v zahraničí,⁷³ 8 rozhovorů pro Český rozhlas a 16 rozhovorů pro Českou televizi (včetně jejich vysílání v polštině). Byl zpracován námět a scénář k hodinovému dokumentárnímu filmu České televize, který pojednával o obětech katyňského zločinu původem z českých zemí, zařazoval zločin do mezinárodních souvislostí a zamýšlel se nad reflexí politických represí v soudobé společnosti.⁷⁴ Film se natáčel v ČR, Polsku, Bělorusku, Rusku a na Ukrajině a vystoupili v něm pamětníci i mezinárodně uznávaní znalci problematiky. Vzbudil mimořádnou pozornost veřejnosti i kritiky a získal několik ocenění, mj. na 42. Mezinárodním festivalu populárně-vědeckých a dokumentárních filmů Academia film Olomouc 2007 nově zavedenou Cenu časopisu Dějiny a současnost jako nejlepší český dokument v oblasti společenských a humanitních věd,⁷⁵ a Cenu Andreje „Nikolaje“ Stankoviče, udělenou Skupinou samozvanců kolem Charty 77 za mimořádný tvůrčí čin v oblasti kinematografie.⁷⁶ K ohlasům na film dále patřilo asi 20 článků v denním tisku,⁷⁷ a jeho kladné přijetí umožnilo zahájit přípravu dalších dvou dokumentárních filmů na téma československých obětí represí v Sovětském svazu. Výsledky výzkumu katyňských obětí ocenily i polské úřady.⁷⁸

Řešení projektu bylo podle plánu zakončeno prezentací výsledků na mezinárodní vědecké konferenci v Praze,⁷⁹ z jejíhož jednání vzešel i tento sborník příspěvků. Další

⁶⁹ Recenze M. Gniazdowského v časopise Jevropa. Żurnal Polського instituta międzynarodowych del, tom 5, No 4 (17), 2005, s. 147-164.

⁷⁰ RYPL, P.: *Odškodnění obětí deportace do SSSR ve smyslu zákona č. 172/2002 Sb.* Bakalářská práce obhájená v roce 2007 na Ústavu veřejné správy a regionální politiky Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě (vedoucí M. Borák).

⁷¹ Např. BORÁK, M.: Pohlednice z Moskvy. In: *Alenka*. K osmdesátinám Dr. Aleny Hájkové. Uspořádal Bořivoj Čelovský. Šenov u Ostravy, Tilia 2004, s. 77-80; Týž: *Powrót do Katynia*. Kalendarz Śląski 2005, XLI, Czeski Cieszyn, ZG PZKO 2004, s. 148-156; Týž: *Zbrodnia kатыńska nie zniknie z pamięci*. Zwrot, 56, 2005, 4, s. 5-12; s. 77-80; Týž: *W Miednoje otwierają muzeum*. Głos Ludu, LX, 2005, Nr 83, 16 lipca 2005, s. 1-4; Týž: *29 sierpnia 2005: otwarcie muzeum*. Głos Ludu, LX, 2005, Nr 87, 26 lipca 2005, s. 3; Týž: *Nie nastał jeszcze czas pokuty...* Zwrot, r. 58, 2007, Nr 2 (687), s. 15-17.

⁷² BORÁK, M.: *Pravda o čechach v GULAGe*. Russkoje Slovo, Izdaniye ruskoj diaspory v Češskoj respublike, 2007, No 1, s. 16.

⁷³ Z významnějších viz např. UHLÍŘ, M.: *Co skrývají ruské archivy*. Moskva svá tajemství pečlivě střeží, čeští historici jsou v defenzivě. Respekt 2007, č. 4, s. 18.

⁷⁴ *Zločin jménem Katyň*, námět M. Borák, scénář M. Borák a O. Tobała, režie Petra Všelichová, vyrobila Česká televize Ostrava v roce 2006, vysílán 11. 1., 14. 1. a 16. 1. 2007.

⁷⁵ KLIMEŠ, I.: *Filmová Cena časopisu Dějiny a současnost*. Dějiny a současnost, r. 29, 2007, č. 6, s. 7. Podle předsedy poroty ji film zaujal „promyšlenou stavbou, uceleným a korektním výkladem problému, sahajícím do dnešních dnů i emocionálním nábojem pamětnických výpovědí“.

⁷⁶ ŠUSTROVÁ, P. *Cena samozvanců*. Lidové noviny 29. 6. 2007, s. 12.

⁷⁷ Např. JUST, V.: *Metamorfózy kатыňské lži*. Respekt, r. 18, 2007, č. 5, s. 22.

⁷⁸ Medaile „Pro Memoriam“, udělená řešiteli v lednu 2007 Úřadem pro záležitosti odbojářů a perzekvovaných osob Polské republiky „za vynikající zásluhy o uchování památky o lidech a jejich činech v zápase o nezávislost Polska za II. světové války i po jejím ukončení“.

⁷⁹ Konferenci pod názvem *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)* pořádaly Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národní archiv České republiky a Slezské zemské muzeum 30. 11. 2006 v Praze. Blíže viz BORÁK, M.: *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. Slezský sborník, r. 105, 2007, č. 3.

sborník závěrečných studií projektu se již chystá k vydání.⁸⁰ Budou v něm představeny výsledky výzkumu podle hlavních kategorií represí Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí – osudy vězňů Gulagu, nezákonně popravených osob, válečných zajatců i osob odvezených do SSSR. Lze předpokládat, že další studie budou následovat i po ukončení řešení projektu, neboť během studia v ruských archivech bylo získáno značné množství informací, jejichž zpracování si vyžádá delší čas.

Evidence obětí perzekuce

K důležitým výsledkům řešení projektu patří vytvoření počítačové databáze obětí perzekuce v Sovětském svazu původem z českých zemí. Výzkumy polských badatelů ze střediska KARTA, kteří se zjišťováním jmen konkrétních obětí zabývají už řadu let, dokládají, že jedině tímto způsobem je možno verifikovat celkový rozsah perzekucí a jejich strukturu. A jedině tak je možno uchovat i památku obětí, které by jinak zůstaly bezejmenné. Po prvních třech letech výzkumu se Polákům podařilo jmenovitě určit jen asi 8 % předpokládaných obětí, ale analýzy účinnosti zvolených metodických postupů naznačovaly, že při soustředěném a všestranně podporovaném výzkumu by šlo jmenovitě určit až polovinu všech obětí perzekuce.⁸¹ Po dalších dvou letech činil počet verifikovaných obětí už 16 %, ⁸² a podle posledních zpráv z internetu je to dnes už 39 procent.⁸³

Ještě rozsáhlejší a náročnější projekt se realizuje v Ruské federaci. Myšlenka vydávat soupisy obětí politických represí tam vznikala spolu s občanským hnutím Memoriál už na konci osmdesátých let minulého století. Postupně se začaly objevovat první regionální pamětní knihy obětí, martyrology, jak se jim též říká. Do konce roku 2005 bylo jen v Rusku zaznamenáno vydání více než 230 takových soupisů obětí. Stále však ještě existovalo 20 subjektů Ruské federace, v nichž nebyl takový soupis zpracován nebo vydán.⁸⁴ Úroveň zpracování těchto pamětních knih byla značně rozdílná, od pouhých jmenných soupisů obětí až po životopisné medailónky s fotografiemi a výběry dokumentů. Nízký náklad těchto publikací neumožňoval náležité připomenutí památky obětí, vždyť pouhé čtyři knihovny v Rusku mají poměrně kompletní soubor martyrologů (sdružení Memoriál,⁸⁵ Muzeum A. Sacharova a Ruský společenský fond A. Solženicyna v Moskvě, Centrum „Navrácená jména“ při Ruské národní knihovně v Petrohradu). Už v devadesátých letech se hovořilo o vytvoření počítačové databáze obětí.⁸⁶

K zásadnímu rozhodnutí o sjednocení výzkumu obětí došlo až v květnu 2000 na konferenci v Nižním Tagilu, kam se sjeli pracovníci Memoriálu, archiváři, pracovníci

⁸⁰ *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. Studie a materiály. Editor Mečislav Borák. Opava, Slezské zemské muzeum a Slezská univerzita 2007.

⁸¹ KNYT, A.: *Represjonowani – imiennie*. Karta, 2000, nr 31, s. 145; CIESIELSKI, S. - MATERSKI, W. - PACZKOWSKI, A.: *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Raport Komisji Ekspertów projektu celowego nr 1 H01G 001 97C/3153 (1997-1999) Komitetu Badań Naukowych – na zlecenie Ministerstwa Sprawiedliwości RP. Warszawa 2000, s. 26. Určeno bylo 45 915 obětí.

⁸² Tamtéž, 2. vyd., Warszawa 2002, s. 33. Určeno bylo 91 240 obětí.

⁸³ www.indeks.karta.org.pl (Indeks Represjonowanych). Určeno bylo již přes 221 000 obětí.

⁸⁴ Bylo to 8 republik (Aldygejsko, Burjatsko, Čečensko, Čuvašsko, Dagestán, Ingušsko, Karačajevsko-Čerkesko, Tuva), 1 kraj (Primorskij) a 11 oblastí (Brjanská, Čeljabinská, Kaliningradská, Kamčatská, Kostromská, Penzská, Saratovská, Tambovská, Volgogradská, Vologdská, Voroněžská). Viz *Žertvy političeskogo terrora v SSSR*, webové stránky Memoriálu <http://lists.memo.ru>

⁸⁵ Knižně vydané soupisy zastřelených a perzekvovaných osob, evidované ve Sdružení Memoriál v Moskvě. In: BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR*. Sborník příspěvků. Praha 2003, s. 153-201.

⁸⁶ ČERNIN, Je. A.: *Avtomatizirovannyj bank dannyh „Kniga pamjati“*. Otečestvennyje archivy, 1995, č. 3, s. 100-101.

informačních středisek Správy vnitra a oddělení pro rehabilitaci obětí, zástupci muzeí, knihoven, vědci z univerzit, počítačovní odborníci. Shodli se na myšlence, že evidence obětí musí mít profesionální úroveň, a že bude pokrývat celé území bývalého SSSR. Byla ustavena Pracovní skupina pro koordinaci činnosti, která vypracovala koncepci projektu „Navracená jména“.⁸⁷ Koordinátorem projektu se stal Nižnětagilský pedagogický institut, laboratoř „Historická informatika“. Postupně bylo zřízeno 7 koordinačních center v Ruské federaci, Kazachstánu a na Ukrajině, dále metodické a technické centrum. Na vytvoření evidence byla získána podpora 23 projektů, včetně podpory Fordovy nadace.⁸⁸

Zpracovatelé evidence mohli vycházet ze zkušeností Memoriálu, kde se na vytvoření elektronické databáze obětí represí pracovalo už od roku 1998. První vydání disku CD „Oběti politického teroru v SSSR“ obsahovalo 300 tisíc jmen obětí, druhé vydání z roku 2002 už 640 tisíc jmen,⁸⁹ a třetí, z něhož jsme při vytváření české evidence vycházeli, uvádělo už 1 milion 340 tisíc jmen obětí politických represí, a je zveřejněno i na internetových stránkách Memoriálu.⁹⁰ V současné době se již dokončují redakční práce čtvrtého vydání, které má obsahovat jména celkem dvou milionů obětí, a bude vycházet mj. z 270 dnes již existujících pamětních knih obětí z jednotlivých regionů bývalého SSSR. Jinou elektronickou databázi, kterou jsme při řešení projektu rovněž využili pro svou evidenci, vytvořili v Muzeu Andreje Sacharova z podkladových materiálů skupiny M. B. Mindlina, která se zabývala archivním výzkumem represí v Moskvě a Moskevské oblasti. První disk CD „Martyrolog zastřelených v Moskvě a Moskevské oblasti v letech masových represí“ obsahoval přes 17 tisíc jmen zastřelených, současná internetová databáze zahrnuje už 26 098 jmen.⁹¹

Po seznámení se s obsáhlou literaturou k problematice, která se týká evidence obětí politických represí, jsme se pokusili převést do elektronické databáze první údaje o obětech, získané z pamětních knih obětí. Postupně jsme tuto pramennou základnu rozšiřovali, využívající k tomu bohaté knižní fondy Memoriálu a Muzea A. Sacharova. Počítačový program vznikl úpravou již osvědčených programů evidence obětí z předchozích výzkumů retribučního soudnictví. Navázali jsme rovněž kontakty s pracovníky koordinačního střediska v moskevském Memoriálu (vedoucí projektu Ja. Z. Račinskij) a konzultovali otázku kompatibilitnosti údajů naší databáze s databází Memoriálu. Provedli jsme některé úpravy evidenční karty, aby mohlo být účelně využito co největší množství dostupných údajů.

Naše evidenční karta je čtyřdílná. První strana zahrnuje především osobní údaje perzekvované osoby. Kategorie represe udává, zda osoba patří mezi vězněné, deportované, internované, odvečené či popravené. Kromě příjmení a jména je zde i kolonka pro jméno otce, neboť „otčestvo“ je v ruské evidenci jedním ze základních identifikačních prvků. Pro vyhledávání v ruských soupisech je důležité znát i ruskou transkripci příjmení a jména, stejně jako jejich varianty, což umožňují další kolonky. K identifikačním znakům někdy patří i získané tituly. Nechybí údaj o pohlaví osoby, neboť jen z podoby jména to někdy nelze zjistit. A samozřejmě údaje o národnosti (kromě české zjištěna též slovenská, ruská, polská, německá, maďarská, gruzínská,

⁸⁷ *Problemy sozdaniya jedinogo elektronogo banka dannyh žertv političeskich repressij v SSSR*. Sbornik dokladov učastnikov meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii. Nižnij Tagil 2001, s. 1-12.

⁸⁸ *Sostojanie raboty nad Knigami pamjati žertv političeskich repressij v Rossii, Kazachstane i Ukraine*. Sbornik materialov po projektu „Vozvraščennyje imena“. Sost. V. M. Kirillov. Nižnij Tagil 2002, s. 4-13.

⁸⁹ *Meždunarodnyj projekt sozdaniya jedinogo elektronogo banka dannyh žertv političeskich repressij „Vozvraščennyje imena“*. Sbornik materialov po istorii pervogo etapa projekta. Sost. V. M. Kirilov, L. V. Kovalčuk. Nižnij Tagil 2003, s. 164.

⁹⁰ *Žertvy političeskogo terrora v SSSR*. Izd. 3-e. Moskva, Izdatelstvo Zvenja 2004; <http://lists.memo.ru>

⁹¹ *Meždunarodnyj projekt sozdaniya...*, c. d., s. 168-169; <http://memory.sakharov-center.ru/mortirolog.asp>

rakouská, židovská a srbská) a státní příslušnosti (ČSR nebo SSSR, u značné části perzekvovaných však nebyla prokazatelně zjištěna). Další kolonky uvádějí dosažené vzdělání, původní povolání a zaměstnání v době zatčení. Nechybí datum a místo narození, ani poslední bydliště (včetně případné adresy), vždy s odkazy na příslušný okres či oblast.

Na druhé straně karty jsou údaje o zatčení, soudu a věznění. Je zde kolonka pro datum a místo zatčení, a především prostor na podrobné rozvedení důvodu zatčení. Podobně pak datum soudu, přesné označení soudního či mimosoudního orgánu, slovně vyjádřené obvinění (např. špionáž, kontrarevoluční a protisovětská činnost, protisovětská propagace a agitace, členství v kontrarevoluční, špionážní, diverzní a teroristické organizaci, členství v polské organizaci POW, ilegální přechod hranic, zrada Vlasti, kulak aj.), totéž v podobě příslušného paragrafu trestního zákoníku, a vynesení rozsudek (počet let vězení, gulagu nebo vyhnanství, vyhoštění ze SSSR, trest smrti, osvobození a přerušení řízení, úmrtí ve vězení). Kolonku o věznění tvoří údaj o správci a místě věznice, o době věznění, a upřesňující poznámka. Pokud byla dotyčná osoba zatčena, souzena či vězněna vícekrát, zapisují se tyto údaje na další řádky téže karty.

Třetí stranu tvoří kolonky s údaji o pobytu v táborech a ve vyhnanství. V první kolonce je údaj o táboru, včetně jeho umístění a případně i čísla, doby věznění a upřesňující poznámky. Podobně kolonka o vyhnanství specifikuje jeho druh (specposelenije, specpereselenije, ssylka, vysylka) a blíže určuje místo vyhnanství, dobu jeho trvání a dává možnost upřesnění v poznámce. Nechybí kolonka na vypsání jiných perzekucí. Pokud se to podaří zjistit, je zde možno zaznamenat datum, místo a důvod propuštění, či datum a místo repatriace.

Poslední, čtvrtá strana informuje o smrti perzekvovaného, o jeho rehabilitaci a pramenech k jeho případu. Uvádí okolnosti smrti (zastřelen, zemřel ve vězení, zemřel na svobodě, padl na frontě), datum a místo smrti s určením okresu a oblasti, někdy též umístění hrobu. Údaje o rehabilitaci tvoří datum, označení rehabilitačního orgánu a číslo jeho výnosu. Je zde též kolonka pro kontaktní adresu příbuzných nebo známých oběti. Zachycena je původní evidence, z níž byla informace o perzekvovaném získána (databáze sdružení Memoriál nebo Muzea A. Sacharova, Archiv sdružení Memoriál, výzkumy jednotlivých členů týmu, u nichž mohl být zdrojem informace vlastní archivní výzkum, zmínka v literatuře, sdělení příbuzných oběti apod.). Kolonka Archivní zdroje uvádí archiv, ve kterém je uložen vyšetřovací spis dotyčné osoby, včetně fondu a přesné signatury spisu, příp. archiv, v němž jsou jiné dokumenty vztahující se k oběti perzekuce. V další kolonce jsou uvedeny publikované prameny, které zmiňují perzekvovanou osobu, s bibliografickým odkazem na příslušnou stránku díla. V poslední kolonce je prostor pro poznámku, jež se může vztahovat ke kterékoliv části evidenční karty, může např. rozšířit životopis perzekvovaného, upozornit na různé verze některých údajů apod.

Počítačový program umožňuje uzamknout možnost zápisu do karet, aby nedošlo k náhodnému vymazání údajů, vytvářet souhrny podle jednotlivých rubrik a spočítat četnost evidovaných údajů, upravovat automaticky zapisované číselníky některých rubrik, vyhledávat údaje ve zjednodušeném režimu i v rozšířené verzi hledání se třemi hodnotami a návazností na dva způsoby komparace, tisknout a exportovat evidovaná data.

Evidenci tvoří několik základních soupisů obětí perzekuce. První v současné době zahrnuje zhruba tisíc jmen obětí, získaných studiem v ruských i domácích archivech, nebo z ruských databází obětí. Druhý zahrnuje asi 600 jmen osob odvečených či deportovaných z českých zemí do SSSR, či v této souvislosti internovaných, vězněných a popravených; jejím zdrojem byla evidence Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů

komunismu, doplněná o údaje z kartoték Výboru „Oni byli první“ a z agendy Ministerstva práce a sociálních věcí ČR. Třetí soupis tvoří 534 obětí tzv. katyňského zločinu původem z českých zemí, získaný vlastním výzkumem. Je pravděpodobné, že během krátké doby se evidence obětí rozšíří o zhruba tisíc dalších jmen, až budou zapsány oběti z nového výzkumu sdružení Memoriál, zpracovány všechny dokumenty získané vlastním výzkumem v ruských i domácích archivech, a budou zaznačeny i oběti perzekucí z Ukrajiny z evidence spolupracovníka projektu E. Topinky.

Porovnáme-li námi dosažené výsledky se zmíněnými výzkumy evidence polských a „sovětských“ obětí perzekuce, můžeme konstatovat, že v tomto srovnání obstojí. Jestliže Poláci dokázali jmenovitě určit již 39 % všech obětí, a v Rusku dosud 10 % (ale již letos to má být 15 %) všech obětí politického teroru v celém SSSR, pak náš výsledek určuje nejméně 25 % obětí, pokud bereme v úvahu širší sledované kategorie obětí (tedy kromě asi 4 tisíc perzekvovaných z českých zemí též další asi 4 tisíce příslušníků českých menšin v SSSR). Pokud budeme brát v úvahu jen oběti pocházející z českých zemí, bude se procento úspěšné verifikace obětí blížit polským výsledkům. Je ovšem nutno dodat, že celkový počet „českých“ obětí je řádově nižší (nejsou to statisíce obětí jako u Poláků, ani miliony jako u Rusů, ale jen tisíce obětí).

Meze a možnosti výzkumu

Dosavadní výsledky výzkumu prokázaly, že české (československé) souvislosti politických represí v Sovětském svazu jsou vhodným tématem pro systematická historická bádání, navíc tématem dosud aktuálním a pro lepší poznání naší novodobé historie i navýsost potřebným. Zkušenosti získané v ruských archivech dokládají, že možnosti studia materiálů týkajících se politických perzekucí v Rusku existují, i když jsou v mnoha ohledech dosti omezené a závisí na řadě okolností. Období volnějšího přístupu k archiváliím z doby prezidenta Jelcina česká historiografie bohužel nedokázala využít. Poté, co si v Rusku uvědomili, že archivní informace mohou být dobrým zbožím, opět zpřísnili jejich dostupnost, zavedli poplatky za jejich využití, a nakonec též možná až přehnanou ochranu osobních dat. K pozitivním krokům lze zařadit např. to, že většina materiálů k historii GULAGu, deportací a vyhnanství byla převedena do státních archivů (GARF, RGAE), kde je snáze dostupná, podobně jako materiály k válečným zajatcům či fondy bývalého speciálního „trofejního“ archivu jsou přístupné ve vojenském archivu (RGVA). Snahy o vstřícnost v tomto směru lze vidět i u archivů politických, následovníků někdejších archivů komunistické strany, Kominterny, Ústavu teorie a dějin socialismu či Komsomolu, jež přešly do sítě státních archivů (RGANI, RGASPI).

Problémem dosud zůstávají archivy resortní. K jejich společným rysům patří, že na rozdíl od archivů státních je nutné vynaložit značné úsilí už jen k získání souhlasu ke studiu, a že badatel nemá možnost nahlédnout do katalogů a archivních pomůcek a je tak zcela závislý na blahovůli archivářů. Navíc, značné části fondů těchto archivů nebyly dosud odtajněny. Plně to platí o archivu ministerstva zahraničí (AVP RF), v němž se bez pomoci ruských kolegů či politických intervencí a dohod na nejvyšší úrovni nelze obejít. Ještě nedobytnější je archiv ministerstva obrany, z nějž ale byly fondy politického charakteru, rozvědky a dalších věcí týkajících se tématu výzkumu už dávno převedeny do archivů bezpečnostních. A s těmi je potíž největší. Ministerstvo vnitra sice již převedlo do státních archivů většinu statistik a dokladů k systému GULAGu, k činnosti vnitřních konvojních vojsk, některé kartotéky perzekvovaných i jejich spisy, ale tento proces se před časem zastavil. V jeho archivu (CA MVD RF) zůstaly dokumenty bezpečnostních orgánů NKVD a MVD SSSR, fondy perzekvovaných, odsouzených a rehabilitovaných osob,

centrální kartotéka odsouzených v letech 1920-1990, a podobné kartotéky a spisy jsou uloženy i v archivech orgánů vnitra v oblastech Ruské federace. Pro výzkum konkrétních obětí perzekuce jsou ale nejvýznamnější archivy Federální služby bezpečnosti, ať již ten ústřední (CA FSB RF) nebo archivy správ FSB jednotlivých oblastí (AU FSB RF). Uchovávají totiž nejen vyšetřovací a operativní spisy politické bezpečnosti od dob Čeky z roku 1918 až po NKVD či KGB, včetně záznamů o rozhodování mimosoudních orgánů, jež byly hybnou pákou teroru, ale především zvláštní fond obětí politických represí z let 1918–1991, rozdělený podle provedených rehabilitací.

V obou zmíněných archivech jsou možnosti studia značně omezené. Jejich pracovníci odpovídají jen na dotaz týkající se konkrétní osoby, přičemž obvykle sami prohlédnou dotyčné spisy a sestaví z nich odpověď, takže systematické studium je takřka vyloučeno. Právo na prohlédnutí spisu a pořízení kopií dokumentů bylo sice zakotveno už v Jelcinově zákonu Ruské federace „O rehabilitaci obětí politických represí“ z roku 1991,⁹² který platí i pro zahraniční občany a osoby bez státního občanství, pokud byly obětmi politických represí v SSSR. Kromě samotných perzekvovaných osob, a v případě jejich smrti též nejbližších rodinných příslušníků, mohou podle čl. 11 tohoto zákona do spisů nahlížet i jiné osoby, při dodržení „předpisů stanovených pro zpřístupňování dokumentů státními archivy“.⁹³ Výklad tohoto ustanovení býval ovšem různý a měnily se i archivní předpisy. V současné době lze spisy rehabilitovaných zpřístupnit jiným osobám (včetně historiků) jen za předpokladu, že od vzniku dokumentů uplynulo 75 let, a že s nahlédnutím do spisu vyslovila notářsky ověřený souhlas rodina perzekvovaného.⁹⁴ Obě podmínky však mohou výzkum obětí znesnadnit, ne-li zcela znemožnit. Pro posouzení konkrétních souvislostí je totiž nezbytné znát nejen vyšetřovací, ale i rehabilitační spisy, a ty pocházejí často až z devadesátých let, takže by měly být uvolněny až po roce 2065. Také získání souhlasu pozůstalých po obětech nebývá jednoduché, a někdy je zcela nemožné, protože dotyční už zemřeli nebo jejich současný pobyt nelze zjistit.

Nedávno se ve sdělovacích prostředcích objevila zpráva, že FSB konečně „odtajnila archivy z dob represí“.⁹⁵ Nebyla to bohužel pravda. Náčelník Správy evidence a archivů FSB V. S. Christoforov v rozhovoru pro agenturu Interfax naopak potvrdil, že zmíněná omezení přístupu k archivním materiálům byla zavedena proto, aby ochraňovala osobní údaje rehabilitovaných osob před zneužitím, jehož se dopouštějí nečestní autoři.⁹⁶ Zároveň dodal, že informace o příslušnících bezpečnostních orgánů, ani

⁹² Zakon Rossijskoj Federacii „O reabilitacii žertv političeskich repressij“ (s izmenenijami i dopolnenijami na 1 janvarja 2001 g.). Prezident Rossijskoj Federacii B. N. Jelcin, Moskva, 18 oktjabrja 1991 goda. In: *Reabilitacija i vostonovlenije prav žertv političeskich repressij* Sbornik zakonodatelnych aktov i metodičeskich materialov. Sost. N. A. Ol'manskij, O. N. Jevančina. Velikij Novgorod 2001, s. 9-21.

⁹³ Tamtéž, s. 15.

⁹⁴ Tyto podmínky stanovilo „Položenije o porjadke dostupa k materialam, chranjaščimsja v gosudarstvennych archivach i archivach gosudarstvennych organov Rossijskoj Federacii, prekraščennych ugovolnych i administrativnych del v otnošenii lic, podvergšichsja političeskim repressijam, a takže fill'tracionno-proveročnych del“, potvrzené společným příkazem Ministerstva kultury a masových komunikací RF, Ministerstva vnitra RF a Federální služby bezpečnosti RF č. 375/584/352 ze 25. 7. 2006.

⁹⁵ Např. *Rusko opět otevírá archivy o obětech stalinských represí*. Zpráva ČTK, 8. 7. 2007, 18.45 hod.; *Částečně odtajnění materiálů z dob sovětské diktatury*. Zpráva České televize, ČT 1, Události, 9. 7. 2007, 19.00 hod.; TUREČKOVÁ, E.: *Moskva odtajnila archivy z dob represí*. Právo, 11. 7. 2007, s. 12. Uvádí, že miliony příbuzných obětí „se tak konečně po desetiletích mohou dozvědět, kde a za jakých okolností skonali jejich blízcí“.

⁹⁶ *Vasilij Christoforov: Za 15 let FSB Rossii rassekretila okolo dvouh millionov dokumentov*. Christoforov zdůvodnil omezení přístupu takto: „Není tajemství, že bohužel existují nečestní autoři, kteří se snaží vytahovat z trestních spisů nikoliv pravdu, ale takzvané 'špinavé prádlo'. Není těžké si představit, jak nenapravitelnou morální škodu působí taková, s prominutím 'výzkumná práce', příbuzným poškozeného,

o agentech a tajných spolupracovnících bezpečnosti nebudou odtajněny nikdy (s výjimkou případů, kdy k tomu oni sami dají písemný souhlas). Jinou komplikací může badatelům způsobit okolnost, že podle Christoforova vyjádření se provádí skartace operativních vyšetřovacích spisů na osoby „jiného smýšlení“, tedy případů antisovětské agitace a propagandy, pomlouvání sovětského státního a společenského systému apod.⁹⁷ A to již ponecháváme stranou, že ke spisům označeným písmenem „p“, u nichž bylo v rámci rehabilitace řízení „přerušeno“, nepatří např. spisy o hospodářských deliktech, bez ohledu na jejich možné politické motivy, nebo že u deliktů špionáže, diverze, sabotáží, členství v teroristických „bandách“ apod. lze mnohdy jen obtížně rozhodnout, zda mezi případy k rehabilitaci patří, či nikoliv. Problémem je už samotná otázka, koho považovat za oběť politických represí. Je totiž pravděpodobné, že historik, po zvážení všech dobových souvislostí, by za oběti politických represí považoval více osob, než kolik jich napočítaly úřady podle momentálně platných předpisů o rehabilitaci. Alespoň prozatím mu však nezbyvá, než aby vzal úřední hodnocení obětí politických represí na vědomí, a snažil se z úředních archivů vydobýt alespoň spisy o těch případech, jež úřady samy označily za rehabilitované.

Lze jistě ocenit, že odtajňování dokumentů ve všech ruských archivech stále probíhá. I když někdy dochází k opětovnému uzavření již dříve zpřístupněných dokumentů, není to častým zjevem. Jisté potíže přetrvávají v uvolnění materiálů týkajících se např. činnosti československé politické emigrace v SSSR, všech otázek spojených s přípravou a provedením poválečné repatriace československých občanů do vlasti (zvl. internovaných osob a válečných zajatců), všech otázek týkajících se území Podkarpatské Rusi (a to i pro dobu, kdy ještě nebyla součástí SSSR) aj. Nové problémy se týkají zpřístupnění dokumentů obsahujících osobní údaje, které jsou však pro verifikaci obětí perzekuce nezbytné.

Přes uvedené nesnáze je výzkum perzekucí v bývalém SSSR možný, a dokládají to desítky hodnotných publikovaných studií. Některé využily volnějšího přístupu k archiváliím v devadesátých letech, jiné těží z rozdílného přístupu k uvolňování dokumentů v jednotlivých regionech Ruské federace, či v celém Společenství nezávislých států. Ještě před rozpadem Sovětského svazu vyšel 24. 8. 1991 výnos prezidenta Jelcina „O archivech KGB SSSR“, který umožňoval převedení spisů rehabilitovaných obětí politických represí do státních archivů. Jen někde toho však opravdu využili, např. už v roce 1992 vznikl Státní archiv administrativních orgánů Sverdlovské oblasti, podobný specializovaný archiv vznikl v Permské oblasti, v Čeljabinsku přešly spisy do Spojeného archivu Čeljabinské oblasti, v Kurganské oblasti byly předány do Archivu společensko-politické dokumentace, také v Altajském kraji předali spisy státnímu archivu.⁹⁸ V takových případech výzkum výrazně pokročil, protože se do něj mohly zapojit univerzity a široká veřejnost. V největších ruských střediscích tak příznivá situace není – v Petrohradě je převod spisů už řadu let připraven, ale státní archiv prý nemá vhodné místo k uložení archiválií. V Moskvě byly do státního archivu (GARF) předány alespoň vyšetřovací spisy Správy NKVD Moskevské oblasti, včetně některých kartoték perzekvovaných osob. Ve fondu č. 1035 tohoto archivu jsou tak uloženy např. spisy asi

a konec konců i věci obnovení pravdy. Naší povinností je předcházet takovým případům. Stávající zákonodárství nás k tomu nejen opravňuje, ale přímo zavazuje.“ Zpráva agentury Interfax, 9. 7. 2007, 10.00 hod. Dostupné na www.interfax.ru

⁹⁷ Tamtéž. Badatele sotva může uklidnit tvrzení, že „některé realizované spisy o špionáži, podloudnictví a terorismu jsou uchovávány, při čemž se berou v úvahu zájmy operativních útvarů nebo vědecko-historická hodnota samotných dokumentů“.

⁹⁸ TROFIMOVA, T. P.: Kategorii repressirovannykh i bank dannykh (na materialakh UGAAOSO). In: *Problemy sozdaniya jedinogo...*, c. d., s. 89; *Sostojanie raboty nad Knigami...*, c. d., s. 28-31.

patnácti tisíc osob popravených v Moskvě koncem 30. let, jejichž pozůstatky leží v Butovu, a k naprosté většině těchto spisů má badatel volný přístup. Také na Ukrajině po přijetí vlastního zákona „O rehabilitaci obětí nezákonných politických represí“ ze 17. 4. 1991 začalo předávání spisů rehabilitovaných z archivů KGB do státních ústředních a oblastních archivů. V archivech však nakonec zůstaly je spisy osob souzených mimosoudními orgány, zatímco spisy osob souzených řádnými soudy musely být na příkaz Hlavní archivní správy zase vráceny oblastním správám Bezpečnostní služby Ukrajiny, neboť z hlediska pracovníků státní bezpečnosti byly takové osoby perzekvovány „zákonně“.⁹⁹

Odtajňování spisů týkajících se obětí politických represí dosud trvá a převody fondů jsou poměrně časté, takže před konkrétním studiem je zapotřebí se průběžně informovat o současném uložení spisů, nejlépe prostřednictvím sdružení Memoriál, jehož pracovníci mají s výzkumem obětí represí rozsáhlé zkušenosti, případně též v oblastních informačních centrech Správy vnitřních věcí a archivech FSB.

Náš projekt předpokládal široce pojaté studium v ruských archivech. Jak se posléze ukázalo, rozsah archivního studia byl příliš široký, neboť v každém ze zvolených archivů bylo zapotřebí prozkoumat mnoho fondů a pomocí sond zjistit, nakolik jsou nosné pro výzkum. Podrobný průzkum fondů byl sice velmi užitečný, protože poskytl přehled o konkrétních možnostech výzkumu, ten však již z časových důvodů nemohl být v některých tématech proveden do potřebné hloubky. Proto bude účelné případný další výzkum tematicky zúžit a zaměřit jej už cíleně na konkrétní archivní fondy, které by byly prozkoumány co nejpodrobněji. Z dosavadních výsledků řešení vyplývá, že takové fondy existují v každém ze sledovaných archivů. Ve státním archivu RF jde např. o kartotéku a spisy bělogvardějců, mezi nimiž byli mnozí Češi, o fondy vybraných táborů sítě GULAGu, fondy k repatriaci apod. Příští výzkum by se však neměl už tolik soustřeďovat na centrální archivy, ale podle předem vytipovaných míst větších represí, táborů či vyhnanství, v nichž se nacházeli Češi a českoslovenští občané, by měl směřovat do archivů v nejbližší oblasti, státních i resortních (zvláště archivů Správy vnitřních věcí a FSB). Zcela nutné je pokračovat v archivním výzkumu na Ukrajině, a to jak ve státních a resortních archivech v Kyjevě a ve Lvově, tak v některých oblastech, zvláště v Užhorodě a Žitomiru. Stále ještě totiž není objasněn osud řady osob souzených za přechod hranic do SSSR, podobně jako represe vůči českým obyvatelům na území včleněném do SSSR po roce 1939. Dlouho se již čeká na přístup do archivů v Bělorusku, jež sice jako jedna z prvních zemí tehdejšího SSSR začalo už koncem osmdesátých let s odhalováním zločinů komunistického režimu v Kuropatech a s prvními soupisy obětí politických represí, nicméně v posledních letech se zdejší výzkum zpomalil.

Stranou pozornosti nemohou v dalším výzkumu zůstat ani domácí archivy. Týká se to Archivu MZV ČR, jehož obsáhlé fondy zpravující o poměrech v SSSR či o repatriaci zajatců a odvečených nemohly být během řešení projektu náležitě vytěženy. Zrovna tak se to týká i fondů Vojenského ústředního archivu, např. materiálů vojáků přicházejících k československé jednotce v SSSR z gulagů, nebo materiálů k válečným zajatcům, jež byly postiženy při povodni a během řešení projektu nebyly přístupné. Stále nové dokumenty k problematice výzkumu se nacházejí též v Archivu Ministerstva vnitra ČR a v Národním archivu.

České a československé oběti politických represí v Sovětském svazu byly jen nepatrnou kapkou v obrovském moři represí sovětského totalitního systému. Proto je

⁹⁹ *Meždunarodnyj projekt sozdanija...*, c. d., s. 184; KOVALČUK, L. V.: Metodičeskije rekomendacii po opisaniju archivno-sledstvennyh del. In: *Materialy k seminaru-treningam*. Sbornik materialov dlja učystnikov partnerskoj seti projekta „Vozvraščennyje imena“. Sost. V. M. Kirillov. Nižnij Tagil 2002, s. 55.

nutné pečlivě sledovat výsledky ruské historiografie, jež se represemi zabývá, i když, jak se zdá, již mnohem méně intenzivně, než koncem devadesátých let. V Rusku, stejně jako v postsovětských republikách tématu našeho projektu nejbližších, na Ukrajině a v Bělorusku, už zájem společnosti o reflexi politických represí slábne, ostatně ani u nás tomu není výrazně jinak. V Rusku je však rok od roku ona ztráta zájmu zřetelnější: do výtečné knihovny s literaturou o represích v Muzeu Andreje Sacharova v Moskvě přijdou z více než deseti milionů potenciálních čtenářů sotva dva tři denně, a mládež mezi nimi není vidět; literatura o perzekucích zmizela z knižních pultů ve prospěch desítek nových prací oslavujících Stalina a jeho dobu; přibývají knížky s tvrzením, že represe měly jen ekonomické příčiny, nebo že vůbec žádné nebyly, že jde jen o pomlouvání Stalina nepřáteli Ruska a Západu zaprodanými inteligenty; vyšlo už několik nových knih popírajících katyňský zločin; nové předpisy o občanských sdruženích málem způsobily zánik Memoriálu, když omezily možnost dotací ze zahraničí a zavedly jejich přísnou kontrolu atd.

Znalec poměrů v Rusku Vladimír Bystrov míní, že v ruské společnosti nelze očekávat nějakou reflexi, protože tábory patřily ke stylu života, a je snazší na ně prostě zapomenout.¹⁰⁰ Podle Jaromíra Štětiny však Rusku hrozí zkrat, pokud neprojde nějakým pokáním.¹⁰¹ Samotní Rusové nejsou ústupem od demokracie překvapeni, např. podle spisovatelky Tatjany Tolsté se Rusko vždy po velkých změnách, jakou byla i perestrojka, vrací zpátky na začátek.¹⁰² Nejvýrazněji to nedávno vyjádřil sám prezident Putin v proslovu k delegátům Všeruské konference vysokoškolských učitelů humanitních a společenských věd: „Pokud jde o jakési problematické stránky naší historie – ano, byly takové. Tak jako byly v historii kteréhokoliv státu! A u nás jich bylo méně, než u některých jiných. Ano, byly strašné stránky, vzpomeňme události od roku 1937, nebudeme na ně zapomínat. Ale ani v jiných zemích jich nebylo méně, a byly ještě hroznější. /.../ Copak toho bylo málo v historii každého státu a každého národa! A nelze dovolit, aby nám vnucovali pocity viny, – ať se zamyslí sami nad sebou.“¹⁰³

Těžko předvídat, nakolik mohou proměny společenské atmosféry v Rusku ovlivnit možnosti případného dalšího výzkumu obětí politických represí původem z českých zemí. Důvody pro to, aby se v takovém výzkumu pokračovalo, však dosud nepominuly.

¹⁰⁰ PEŇÁS, J.: *Lidé plus koně = pracovní síla*. S Vladimírem Bystrovem o jeho encyklopedii gulagu a ruském otci. Týden, 2007, č. 24, s. 85.

¹⁰¹ FLIEDR, B.: *Neprojde-li Rusko pokáním, hrozí zkrat*. Lidové noviny, 9. 6. 2007, s. 11.

¹⁰² SKAFIDAS, M.: *Z korupce se stal životní styl*. Lidové noviny, 11. 7. 2007, s. 9.

¹⁰³ Citát viz *Stenografičeskij otčet o vstreče s delegatami Vserossijskoj konferencii prepodavatelej gumanitarnych i obščestvennych nauk*. Prezident Rossii. Oficialnyj sajt, Novo-Ogarevo 21. 6. 2007, <http://kremlin.ru/text/appears/2007/06/135380.shtml>; *Putin protiv togo, čto by Rossii navjazovali čuvstvo viny*. Vesti, 21. 6. 2007, 16.18 hod., www.vesti.ru; LATYŠEV, A.: *Vladimir Putin – prepodavateljam: „Nikto ne vprave izjať u nas nacionalnyje osobennosti“*. Izvestija, 22. 6. 2007, s. 1 a 3.